

2026, Vol. 7(2), 297-323
© The Author(s) 2026
Article reuse guidelines:
<https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif>
DOI: 10.47613/reflektif.2026.279
Article type: Research Article

Received: 09.12.2025
Accepted: 11.05.2026
Published Online: 18.06.2026

Ayşenur Emer*

Kadın, Çevre ve Kalkınma: Çay Üreticisi Kadınların Eşitsizliklere Direnme Stratejileri**

Women, the Environment, and Development: Resistance Strategies of Women Tea Producers to Inequality

Öz

6 Şubat 1924'te 407 sayılı kanunla Rize ili ve Borçka ilçesinde fındık, portakal, limon ve mandalinaların yanı sıra çay tarımının yapılması konusunda hükümete yetki verilmiş; çay tarımı yapılması hâlinde uygulanacak destek ve teşvik esasları belirtilmiştir. Yazıda kalkınma, refah, kendi kendine yetme gibi ilkeler doğrultusunda 1950'li yıllardan itibaren hem ekolojik hem toplumsal olarak değişen Rize Pazar'ın bir köyünde emek ve toprak üzerinde yaşanan hane içi kaynak mücadeleleri analiz edilecektir. Feminist politik ekoloji yaklaşımından yola çıkılarak, devlet desteğiyle geçimlik üretimden ticari çay tarımına geçiş sürecine eşlik eden hane içi toplumsal cinsiyetli iktidar ilişkileri ve çay üreticisi kadınların bu ilişkilerdeki failliği takip edilecektir. Yaklaşık bir yıl süren etnografik araştırmaya ve 24 çay üreticisiyle yapılan derinlemesine görüşmelere dayanan araştırma sonucunda çay tarımının emek ve mülkiyet alanında toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliklerle var olduğu ve kadın çay üreticilerinin bu eşitsizliklerle "günderlik direniş" çerçevesinde çeşitli yollarla mücadele ettikleri görülmektedir.

297

Abstract

On February 6, 1924, Law No.407 authorised the government to cultivate hazelnuts, oranges, lemons, tangerines, and tea in Rize province and the Borçka district. The law also established support and incentive principles for tea cultivation. This study investigates intra-household struggles over labour and land in a village in Pazar, Rize, which has undergone significant ecological and social transformation since the 1950s, driven by principles of development, prosperity, and self-sufficiency. Employing a feminist political ecology framework, the analysis explores gendered power relations within households that accompanied the transition from subsistence production to state-supported commercial tea cultivation, as well as the agency of women tea producers. Based on approximately one year of ethnographic research and in-depth interviews with 24 tea producers, the findings demonstrate that tea cultivation is marked by gender-based inequalities in labour and ownership, and that women tea producers respond to these inequalities through various forms of "everyday resistance."

Anahtar Kelimeler

Toplumsal cinsiyet ve çevre, tarımda kadın, çay tarımı, feminist politik ekoloji, gündelik direniş, feminist etnografi

Keywords

Gender and environment, women in agriculture, tea cultivation, feminist political ecology, everyday resistance, feminist ethnography

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, aysenuremer@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6034-0969.

** Bu makale İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Doç. Dr. Emine Sevgi Uçan Çubukçu danışmanlığında Aralık 2023'te tamamladığım *Toplumsal Cinsiyet Ekseninde İnsan, Doğa ve Devlet İlişkileri: Rize Pazar Örneği* başlıklı doktora tezinin beşinci bölümünden üretilmiştir.

Giriş

Çay tarımının Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki önemini, Rize Pazar'ın bir köyünde yürüttüğüm doktora tezimin saha araştırması esnasında dinlediğim çay üreticilerinden biri olan Meryem (49) şöyle anlatır:

Çaydan işte gelir oldu, para daha güzel geldi. Herkes hani kalkınmak için bütün arazilerini çaya çevirdi. Yani o zaman zaten köy toparlandı daha işte, herkesin eline para, pul, ev, araba işte ondan sonra oldu zaten. Önceden fakirlik, ondan yani, yok bir şey yoktu yani.

1920'li yıllarda yoksulluğu azaltma, ilerleme, kendi kendine yetme gibi hedeflerle devlet desteği verilmeye başlanan çay tarımının bölgeye getirdiği refaha, çay tarımı ve sanayisiyle ilgili literatürde ve çeşitli raporlarda da 1990'lı yıllara kadar bu minvalde sık sık değinilir (Bellér-Hann ve Hann, 2012: 79; Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], 1968: 30-31; Daysal, 1952: 49). Keza bölgede çayın 407 sayılı yasayla bir meta olarak üretilmeye teşvik edilmesi geç kapitalistleşen toplumlarda görüldüğü gibi “*kalkınma*” kavramıyla meşrulaştırılmıştır (Ercan, 2021: 236). Kalkınma kavramı burada iktisadi büyümeyle ve “*meta-yönelimli*” (Tuna, Öztürk ve Ercan, 2008: 70) olarak tanımlanmış¹ ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında hem sermaye birikiminin hem de ulus-devlet inşasının başlarında olan Türkiye için “*sınıf-güç ilişkilerinden arınmış bir ortak iyi*”ye işaret etmiştir (Ercan, 2003: 267).

Feminist kalkınma eleştirileri geleneksel kalkınma kavrayışının ve pratiğinin piyasa ilişkilerini ve ekonomik büyümeyi odağına almasına ve üretim ve dağıtım sistemlerinin içinde işlediği toplumsal bağlamı göz ardı etmesine dikkat çekmektedir. Bu eleştiriler “*ortak iyi*” kavramını toplumsal cinsiyeti analitik bir kategori olarak kullanarak masaya yatırmakta ve kalkınma süreçlerini ve sonuçlarını biçimlendiren sosyal, politik ve ekonomik kurumlara içkin güç asimetrilerini açığa çıkarmaktadır (Floro, 2016: 418-421). Örneğin Agarwal'ın (1994a:1456) Hindistan örneği üzerinden ifade ettiği gibi kalkınma politikalarında hane halkı ortak çıkarlara ve tercihlere sahip bir yapı olarak kavramsallaştırılmakta ve hane halkının toplumsal cinsiyetlerine bakılmaksızın kaynaklardan eşitçe faydalandığı varsayılmaktadır. Bu eğilime Türkiye'deki çay tarımı politikalarında da rastlanmaktadır. Bilindiği kadarıyla 1950 sonrasında Rize'de çay tarımının ve sanayisinin yaygınlaşmasının arkasında yatan planlama sürecinde hane içindeki toplumsal cinsiyete dayalı farklılaşmalara dair herhangi bir girişimde bulunulmamıştır (Hann, 1993: 135).

Ancak Doğu Karadeniz literatüründe derinleştikçe bölgede yaşayan veya bölgeden köken alan bazı kadın yazarların, çay tarımına eşlik eden hane içi emek ve mülkiyet ilişkilerindeki eşitsizliklere dikkat çekerek çay tarımıyla birlikte erişilen “*ortak*” refah anlatısına ve kaynaklardan eşit bir biçimde faydalanan hane halkı varsayımına içeriden birer çentik attığı görülür. Örneğin Hopa'dan yayımlanan Biryaşam dergisinde, “Çay yeşillenirken biz sararıyoruz...” adlı yazısında bir kadın, toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümüne işaret ederek “*erkek*

şehirli, biz köylü” demektedir. Yazara göre, kadınlar mart ayından itibaren köyde çay tarımıyla uğraşmakta ancak çay parasını erkekler almaktadır. Bu esnada erkekler şehirde esnaf ve işçi olarak çalışmaktadır. Çay tarımıyla kadınlar ilgilendiği için kadınların sosyal ilişkileri akrabalarla sınırlı kalmakta; erkekler ise şehirde “*bin bir türlü insanla*” muhatap olmakta ve bunun üzerinden kendilerine güvenleri gelmekte ve lider olmaktadır (Anonim, 2008: 13-14). Taşkın (2016: 137-138) ise “*ezilmeyen, kendi ayakları üstünde duran güçlü kadınlar*” olarak kurgulanan “*Laz kadınları*” stereotipini eleştirir, miras hukukunun kadınların aleyhine olduğunu hatırlatır. Bu bakımdan Türkiye’de devletin kalkınma ve çay politikalarını bütüncül bir biçimde değerlendirebilmek ve bu politikalara yön verebilmek için genel refah göstergelerinin yanı sıra yerelde ve hane içinde biçimlenen çay tarımına ilişkin bu eşitsizliklere bakmak önem kazanmaktadır.

Bu doğrultuda makalede hem sahada hem literatürde tekrar edilen refah anlatısının ve genel refah göstergelerinin ötesine geçerek Türkiye’de çay tarımına yereli, haneyi ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini merkeze alarak bakıyorum. Çay tarımıyla birlikte hem ekolojik hem toplumsal olarak değişen bir coğrafyada emek ve toprak üzerinde yaşanan hane içi toplumsal cinsiyetli iktidar ilişkilerini feminist politik ekoloji yaklaşımından ve etnografik saha araştırmasından yola çıkarak anlamaya çalışıyorum. Çay üreticisi kadınların bu sürece nasıl katıldıklarına ve karşılaştıkları eşitsizliklere nasıl cevap verdiklerine odaklanarak Türkiye’de uygulanan kalkınma politikalarının yerelde aldığı biçimleri ve muhtemel yönünü çok daha ayrıntılı bir şekilde tespit etmenin mümkün olduğunu öne sürüyorum. Son olarak, eşitsizliklere ve kadın direnişine duyarlı bir bakış açısıyla, çay tarımında eşitsizliklerin giderilmesi ve çay üreticisi kadınların yaşamlarının iyileştirilebilmesi için gerekli politikaların üretilmesine akademik katkı sağlayabilmeyi umut ediyorum.

Bir sonraki bölümde çalışmada kullandığım feminist politik ekoloji yaklaşımını ele alıyorum ve bu yaklaşımın Doğu Karadeniz’de çay tarımını anlamada bize verdiği imkânları değerlendiriyorum. Üçüncü bölümde çalışmada kullandığım yöntemi açıklıyorum ardından saha araştırmasını birlikte yürüttüğüm Flamuri köyü sakinlerinin demografik özellikleri üzerinde duruyorum. Bu bölümde çay tarımında süregiden eşitsizliklere, çay üreticilerinin demografik özellikleri ve bu özellikleriyle sıkı sıkıya bağlı emek ve mülkiyet ilişkileri çerçevesinde değiniyorum. Dördüncü bölümde çay üreticisi kadınların bu eşitsizliklere karşı geliştirdikleri direnme stratejilerini beş alt başlık hâlinde sunuyorum. Beşinci bölümde çay üreticisi kadınların direnme stratejilerini hane ve köy ölçeğinin ötesindeki makro süreçlerle teyelleyerek anlamlandırmaya çalışıyorum.

Doğu Karadeniz’de Çay Tarımına Feminist Politik Ekoloji Çerçevesinden Bakmak

Türkiye’de toplum-doğa ilişkilerini anlamak için kalkınma söylemiyle hayata geçirilen çevre temelli projelere odaklanmak yöntemsel olarak doğru tercihlerden biridir. Zira Harris ve İşlar’ın

(2014: 54) aktardığı gibi Türkiye'nin çevre karşısındaki yaklaşımı çoğunlukla ulusal büyüme, kalkınma söylemi ve neoliberalizasyon süreçleriyle bağlantılı politik-ekonomik reformlarla şekillenmektedir. Bu söylem ve reformlar Doğu Karadeniz'de özellikle 2000'li yıllardan itibaren Karadeniz Sahil Yolu Projesi, HES projeleri, Yeşil Yol Projesi gibi çevre merkezli ihtilafları ve mücadeleleri de beraberinde getiren uygulamalarda somutlaşmıştır (Karataş, 2006; Dönmez, 2013). Ancak Erensü'nün (2016: 59) ifade ettiği gibi Doğu Karadeniz'de piyasa ilişkilerinin tarihi HES'lerden çok daha önceye, Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar uzanmakta, piyasa için üretim yapma amacı taşıyan çay tarımı politikalarını da içine almaktadır. Kalkınma söylemi ise yalnızca hükümetler nezdinde değil, Doğu Karadeniz başta olmak üzere Türkiye toplumunda "*popüler ve insanları cezbeden bir rüya*" olmaya devam etmektedir (Erensü, 2019: 7). Bu bakımdan toplum-doğa ilişkileri ekseninde, Doğu Karadeniz'de tarihsel olarak HES'lerden çok daha önceye uzanan, daha yaygın bir coğrafyayı ve ekolojik yaşamı etkileyen, gündelik hayatı temelden dönüştüren ancak yerelde ve taban örgütlerinde belirgin bir ekoloji mücadelesini tetiklememiş olan çay tarımına odaklanmak önem taşımaktadır.

Doğu Karadeniz'de 1950'li yıllardan bu yana çaylıkların hızla fındık ağaçlarıyla mısır tarlalarının yerini almasıyla ortaya çıkan ekolojik dönüşüm Bellér-Hann ve Hann (2012: 13-19 ve 79) tarafından bölgede 20. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen en önemli değişim olarak nitelendirilmiştir. Bu süreçte kadınların sorumluluğunda ve kontrolünde olan mısır ve fasulyeye dayanan geçimlik üretim ve erkek dış göçüyle ayakta kalan pek çok hane, pazar için çay üretimine geçerek küçük meta üreticilerine dönüşmüş (Hann, 1985: 102); çay fabrikalarının açılmasıyla da köylüler kendi bölgelerinde işçileşmiştir (Karaçimen ve Değirmenci, 2021: 113-114). Bu sürecin toplumsal cinsiyetler arasında ortaya çıkardığı farklılaşmalara ve eşitsizliklere literatürde sıklıkla değinilmektedir (Hann, 1985; Hann, 1990; Bellér-Hann ve Hann, 2012; Taşkın, 2012; Yasan Ataseven, 2018; Yılmaz Uzun 2019; Karaçimen ve Değirmenci, 2019b; Ciğerci Ulukan ve Ulukan, 2022; Karaçimen, Değirmenci ve Çelik, 2025).

Doğu Karadeniz'de toplumsal cinsiyetler arasında çeşitli eşitsizlikler içeren bu dönüşümü anlamaya çalışırken feminist politik ekoloji yaklaşımı verimli bir çerçeve sunmaktadır. Zira politik ekoloji yaklaşımı kalkınma ve çevresel değişimin yükünün ve faydalarının farklı gruplar tarafından eşitsiz paylaşılma biçimlerine dikkat çekmekte ve bu alandaki siyasaların gizli maliyetlerine ve olası alternatiflerine yönelik soruları canlı tutmaktadır (Robbins, 2012: 200-201). Bu çalışmaların önemli bir özelliği devlet dışı politik çıkarlara işaret ederek daha geniş bir "*politika*" anlayışına sahip olmaları (Bryant ve Bailey, 1997:17) ve Judith Butler ve Michel Foucault'a referans vererek, her türden insan ilişkisinin politik unsurlar taşıdığını, kaynaklara erişim kazanmak için temsil, bilgi ve konumların stratejik kullanımının ortaya konduğunu ileri sürmeleridir (Paulson, Gezon ve Watts, 2005: 27-28). Feminist politik ekoloji çalışmaları ise bir adım daha atmakta ve kalkınma süreçlerinde çevresel kaynaklar etrafında ulus devletler ve yerel çıkarlar arası ihtilaflara odaklanılarak gözden kaçırılan topluluk ve hane içi iktidar ilişkilerine dikkat çekmektedir. Analiz düzeyi yerelden haneye doğru daraltılarak genişletilmekte ve ortak çıkarların mevcut olduğu varsayılan homojen "*topluluk*", "*yerel*" ve

“hane” gibi yapıların heterojen karakteri ortaya konmaktadır (Rocheleau, 2008: 722; Bryant ve Bailey, 1997: 23-24). Bu heterojen yapıyla birlikte, kaynak erişimi ve kontrolü çerçevesinde hane, mülkiyetin ve ataerkinin iç içe geçtiği bir çatışma alanı; dolayısıyla yoğun bir müzakere ve mücadele alanı olarak (Carney ve Watts, 1991) ele alınmaktadır. Çevresel kaynaklar etrafında süregiden ihtilaflar ve mücadelelerde hane ve topluluğun da politik birer alan olduğu hatırlatılarak ekolojik değişim ve çevresel müdahalelerin toplumsal cinsiyetli etkileri emek ve toprak gibi kırsal kaynaklara erişim üzerinden takip edilmektedir (Elmhirst, 2015: 520-522; Rocheleau ve Nirmal, 2015: 796). Bu yolla Paulson’un (2020:77) Alf Hornborg gibi politik ekolojistlerden aktardığı gibi “...insan emeği ve enerjisi dahil olmak üzere kaynaklar üzerindeki kontrolün eşitsizliği üzerinden dışa vuru[lan]” iktidarı çay tarımında da hane içinde toplumsal cinsiyet ekseninde takip etmek mümkün olmaktadır. Öte yandan 2000 sonrasında feminist politik ekoloji yaklaşımında yaşanan teorik gelişmelerle altı çizilen “kesişimsellik” kavramının, toplumsal cinsiyeti sınıf, din, cinsellik, uyruk, ırk, etnisiteyle birlikte gündelik pratikler yoluyla oluşan çoklu ve karmaşık öznelliklerin bir bileşeni olarak tanımlaması (Mollett ve Faria, 2013: 116), Doğu Karadeniz’de kaynaklar üzerindeki kontrolün kadınlar ve erkekler arasında olduğu kadar kadınlar arasında ve erkekler arasında da nasıl farklılaştığını daha ayrıntılı görmemize imkân vermektedir. Bu bakış özellikle çay üreticisi kadınlar arasındaki nesil farklılıklarına ve yarıcı/yevmiyeci yerli işçilerin yanı sıra 2000’ler sonrası artan göçmen işçilerin konumuna dair anlayışımızı güçlendirmektedir.

Bu makalede 1990’lı yılların Türkiye feminist literatürünün rehberliğinde bir adım daha atıyorum ve kadınların hangi eşitsizlik/baskı/ezilme altında yaşadıklarını anlamının yanı sıra bu eşitsizlik/baskı/ezilme karşısında geliştirdikleri başa çıkma yollarını, direnme durumlarını ve stratejilerini de tespit etmeyi (Berktaş, 2000: 30; Kandiyoti, 1997:13; Sirman, 2010: 223) önemsiyorum. Bu güzergâhta çay üreticisi kadınların çay tarımında emek ve mülkiyet alanında karşılaştıkları eşitsizliklere nasıl cevap verdiklerini, bu eşitsizliklere nasıl direndiklerini ve bu süreçte kazanımlarını nasıl arttırmaya çalıştıklarını soruyorum. Bu bakış 1990’lı yılların feminist politik ekoloji literatüründe de görülmekte; kadınların doğal kaynaklar ve çevresel meselelerle ilgili politik organizasyonlara, toplumsal hareketlere ve taban gruplarına katılımları ele alınmaktadır (Rocheleau, Thomas-Slayter ve Wangari, 1996: 14-16). Bazı politik ekoloji çalışmalarında ise toplumun eşitsiz iktidar ilişkileriyle yapılanmasının yalnızca açık ve kolektif mücadelelerle sonuçlanmadığı ve mücadelenin James C. Scott’un “zayıfın silahları” kavramıyla öne sürdüğü gibi bireysel ve örtük olmak üzere farklı biçimlerde ortaya çıkabileceği de dile getirilmektedir (Le Billion, 2015: 598-599).

Scott’un “zayıfın silahları” kavramı ve “gündelik direniş” perspektifi feminist yazarlarca direnişin sınıf veçhesine odaklanırken, bu veçheyi derinden biçimlendiren hane içi ilişkileri ve kimliğin toplumsal cinsiyet ve ırk/etnisite başta olmak üzere farklı kaynaklarını göz ardı etmesi bakımından eleştirilmektedir. Kavramın ve perspektifin cinsiyet odaklı bir analizle yeniden düşünülmesi ve formüle edilmesi önerilmektedir (Hart, 1991: 116-118). Ancak bu kısıtlarına rağmen Scott’un argümanının temel mantığı, toprak mülkiyeti gibi kaynak mücadelelerinde

kadınlara odaklanan toplumsal cinsiyete dayalı direniş analizi için uygun görülmektedir. Zira Agarwal'ın (1994b) Hindistan üzerinden ifade ettiği gibi kadınların toprak haklarını kazanmak için yürüttükleri direnişlerini sadece açık itirazlarına bakarak anlayamayız. Benzer biçimde Akbulut'un (2015: 31-34) da dikkat çektiği üzere Türkiye'de kadınların toprak mülkiyet hakları için eylemlilikleri çoğunlukla görünür olmayan, kıyıda kalmış mekânlarda ve gündelik pratikler üzerinden gerçekleşmektedir.

Scott (2018: 51) tabi gruplar söz konusu olduğunda “*rıza ve sükûn perdesinin aralanması için açık toplumsal protestoyu beklemek zorunda*” olmadığımızı ve eğer beklersek “*olası bir ret alanını*” gözden kaçırabileceğimizi söylemektedir. Aynı şekilde tabi grupların formel siyasete katılımını, kamusal alanda politik örgütlenmesini veya sorunları karşısında resmî kurumlara başvurmasını beklemek de aynı sonucu verecektir. Zira Türkiye'de 1980'li yıllardan 2020'li yıllara dek yapılan çeşitli araştırmalar kadınların hem yerel siyasete hem ulusal siyasete katılımlarının önündeki engellere değinmektedir (Arat, 1985; Sancar, 2008; Alkan, 2009; Güneş-Ayata, 2010; Wedel, 2019; Çakır, 2019; Drechselová, 2022). Bu nedenle Scott'un (2018: 296-297) ifade ettiği gibi açık politik etkinlik engellendiği zaman direniş “*resmî bir örgütlenme olmaktan çok, gayri resmî akrabalık, komşuluk, arkadaşlık ve topluluk ağlarıyla sınırlıdır.*” Bu da özellikle kadınların eylemliliklerini anlamak söz konusu olduğunda dikkatimizi “*korkmak için her türlü nedene sahip olan tabi grupların örtülü kültürel mücadelesi ve politik ifadesi*” (Scott, 2018: 274) olan “*altpolitika*”ya, yani “*dikkat çekmemeye dayalı çok çeşitli direniş biçimleri*”ne (Scott, 2018: 51) yöneltmemizi gerektirir.

Feminist politik ekolojide yer alan bu geniş politika, iktidar ve direniş anlayışı Doğu Karadeniz'de çay tarımıyla birlikte değişen hane içi ilişkileri anlamamıza imkân verir. Hane içinde emek ve toprak etrafında süregiden ilişkileri, çatışma ve mücadeleleri görünür kılar. Bu bakımdan kavramsal ve teorik olarak bu arka plana dayanarak yazının devamında Doğu Karadeniz'de çay üreticisi kadınların, devlet desteğiyle piyasa için çay tarımına geçiş sürecine eşlik eden emek ve toprak gibi kırsal kaynaklara erişim eşitsizlikleri karşısında “*altpolitika*” alanındaki gayri resmî, gizli, anlık, *de facto* kazanımlarıyla ilgili olan “*gündelik direniş*”lerini (Scott, 1985: 29-33) anlamaya çalışıyorum. Ancak öncelikle araştırmanın yöntemini ardından araştırmayı birlikte yürüttüğüm Flamuri köyü sakinlerini ve köyde emek ve mülkiyet alanında görülen eşitsizlikleri kısaca anlatmak istiyorum.

Yöntem ve Saha

Bu çalışmada Rize ili Pazar ilçesi Flamuri köyünde toplum, doğa ve devlet/iktidar ilişkilerini anlamak üzere etnografik saha araştırması ve yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme yöntemleri kullandım. Çay tarımına odaklanan bu araştırmayı Rize ilinin Pazar ilçesi ve Flamuri köyünde yürütme kararım, pek çok etnografik araştırmada olduğu gibi, sistematik bir taramaya dayanmayıp tesadüfler ve tavsiyelerle (Altuntek, 2009: 164-165) şekillenmiştir. İstanbul'da Lazca dersleri aldığım sivil toplum örgütünde tanıştığım, araştırma projelerinde birlikte ça-

lıştığım tanıdıklarımın tavsiyeleri ve araştırma sürecinde Flamuri köyünde kalabileceğim boş bir evi önermeleri; Pazar ilçesinde kış aylarında kalabileceğim bir öğretmenevinin ve Kredi ve Yurtlar Genel Müdürlüğü'ne bağlı bir kız yurdunun olması bu coğrafyayı uzun süreli etnografik bir araştırma için elverişli kılmaktaydı. Bu karar aynı zamanda çay tarımı literatürüne ve istatistiklerine de uygundu. Zira 1930'lu yılların sonlarındaki çay yetiştirme denemelerinde “*Rize ve havalisi*”nin çay yetiştirmeye en elverişli kıyıları olduğu vurgulanmakta ve bu bölge “*asıl saha*” olarak nitelendirilmektedir (Zihnioğlu, 1960: 11). 2019 yılı verilerine göre de Türkiye'deki toplam çaylık alanlarının %67,23'ü, çay üreticilerinin %63,38'i, ÇAYKUR ve özel sektöre ait toplam 275 çay fabrikasının 216'sı Rize'de bulunmaktadır (ÇAYKUR, 2019: 9-12). Pazar ilçesi ise çaya ayrılan alan bakımından 6.113 hektarlık alanla Merkez ve Çayeli ilçelerinden sonra üçüncü sırada gelmektedir (TÜİK, 2013: 147-152). İlçe aynı zamanda sosyo-kültürel özellikleri bakımından bir kadın araştırmacı olarak uzun süreli etnografik bir araştırmayı yürütebileceğim bir yer gibi görünmekteydi. Zira literatürde Rize'de doğruya doğru gidildikçe toplumsal cinsiyete göre ev içi güç dengesini oluşturan unsurların daha eşitlikçi bir hâl aldığı belirtilmekteydi (Bellér-Hann ve Hann, 2012: 195-196). Flamuri'deki ev sahibim de bölgeler arası bu farklılaşmalardan bahsetmiş; Flamuri'nin yer aldığı vadideki köylerin politik olarak “*sosyal demokrat*” ağırlıklı olduğunu ve bir kadın araştırmacı olarak köyde yalnız kalabileceğimi ve araştırmamı rahatça yürütebileceğimi ifade etmiştir.

Etnografik saha araştırması çerçevesinde Şubat 2017 – Aralık 2019 arasında çeşitli ara- lar vererek Flamuri köyünde ve Pazar ilçesinde yaklaşık bir yıl yaşadım. Çay üreticilerinin mevsimlik ritmine uyarak kış aylarını ilçede, bahar ve yaz aylarını köyde geçirdim. Kısıtlı da olsa İstanbul'daki evlerine konuk oldum. Gündelik rutinlere elimden geldiği kadar katıldım, bu esnada gördüklerimi ve öğrendiklerimi saha notları olarak düzenli ve sistematik bir biçimde yazdım. Bu çerçevede insanların “*anlamlı*” ve “*önemli*” olarak gördükleri deneyimlerini kavramaya çalıştım (Emerson, Fretz ve Shaw, 1995:1-2).

Etnografik saha araştırmasının yanı sıra Ağustos 2018-Aralık 2019 arasında Flamuri köyünün bir mahallesinde 13'ü kadın, 11'i erkek olmak üzere 14 haneden toplam 24 çay üreticisiyle yüz yüze açık uçlu sorulardan oluşan yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler yürüttüm. 2017 ve 2018'de sahada edindiğim deneyimler doğrultusunda derinlemesine görüşme örneklemini kaldığım evin yer aldığı mahalle ile sınırlamaya karar verdim. Öncelikle arabası olmayan bir araştırmacı olarak Doğu Karadeniz coğrafyasında eğimli arazi ve dağınık yerleşim nedeniyle farklı mahalleler arasında dolaşımımın oldukça kısıtlı olacağını kısa zamanda anladım. Dağınık yerleşimin yanı sıra kışın köyde kalan hanelerde beslenen ve zaman zaman serbest bırakılan köpekler de yaşadığım evin bulunduğu mahallenin dışına tek başına çıkmamı zorlaştırıyordu. Bu kısıtların yanı sıra mahalledeki kadınların da gündelik hayatlarında diğer mahallelerle münasebetlerine pek rastlamadım. Köyde gündelik hayat kadınlar için ev, mahalle, çaylık arasında geçmekteydi. Kadınlar diğer mahallelere düğün ve cenazeler dışında pek gidip gelmemelerini diğer mahallelerle mekânsal uzaklığın yanı sıra “*dedelerin dedesi zamanı*”ndan kalma anlaşmazlıklarla açıklamaktaydı. Ayrıca farklı bir mahalleden derinlemesine

görüşme yapmak için randevu alma denemelerimin başarısız olması da bu kararımı pekiştirdi. Ancak örnekleme mahalleyle sınırlamak mahalleyle uzun süreli ve yakın ilişkiler kurmama, derinlemesine görüşmeler için rahatlıkla randevu almama, derinlemesine görüşmelerin “*etnografik görüşme*”ye (Heyl, 2001: 369) evrilmesine, mahalle sakinlerinin Pazar’daki ve İstanbul’daki evlerini sık sık ziyaret edebilmeme imkân verdi. Böylece gündelik hayatta yakın ilişki kurduğum mahalle sakinleriyle, cinsiyet ve yaş olmak üzere iki temel ayrımı gözeten amaçlı örneklem tekniğini takip ederek ve “*doyum noktası*”na (Baker ve Edwards, 2012) ulaşana dek derinlemesine görüşmeleri sürdürdüm.

Derinlemesine görüşmelerde feminist politik ekolojinin temel konularından yola çıkarak demografi, yer/mekân, iş bölümü ve sorumluluklar, kaynak erişimi ve sahiplik, ekoloji olmak üzere beş ana bölümden oluşan soru formunu kullandım. Görüşmeler esnasında izin alarak ses kayıt cihazı kullandım. Tüm katılımcılar ses kaydı almamı kabul etti. Analiz esnasında MAXQDA programını kullandım. Verilerin sunumunda etnografik araştırmayı yürüttüğüm yerleşim yerlerinin ve görüştüğüm kişilerin isimlerini değiştirdim. Zira Murphy ve Dingwall’in (2001: 340-347) belirttiği gibi tek bir ortamda gerçekleştirilen etnografik araştırmalarda fayda-zarar karşılaştırması ve katılımcıların gizlilik, saygı ve özgür irade gibi hakları ekseninde belirlenen etik prensiplerin pratikte uygulanması esnasında çeşitli sorunlar yaşanmaktadır. Buna göre katılımcılar veri toplama esnasında endişe, stres, suçluluk, utanma, kendine güvenini kaybetme gibi duygulara kapılabilmekte; yayım zamanı ise anonimlik korunsa dahi bu duygular pekişebilmektedir. Katılımcıların bu tahmin edilemeyen duyguları ve tepkileri nedeniyle araştırmacıların erken safhalarda takma isim kullanmaları, katılımcıların kimliklerini ortaya çıkarabilecek bilgileri gizlemeleri önerilmektedir. Bu nedenle derinlemesine görüşmelerden önce katılımcılara yazılarımda başta isimleri olmak üzere kişisel bilgilerimi kullanmayacağımı söyleyerek katılımcıların literatürde bahsedilen bu olumsuz duygulara kapılmasını bir nebze azaltmak ve ayrıca derinlemesine görüşmelerin bu yolla daha verimli geçmesini sağlamak istedim. Raporlama ve yayım aşamasında da bu tavrı sürdürdüm. Ancak raporlama ve yayım esnasında takma isimlerle birlikte katılımcıların kişisel bilgilerinden birini oluşturan yaşlarını açıkça kullandım. Zira derinlemesine görüşmelerde çay üreticileri deneyimlerini aktarırken “*nesil*” kavramını sıklıkla kullanmaktaydı ve saha notlarında bir araştırmacı olarak ben de çay üreticilerinin benzerlikleri ve farklılıkları noktasında kabaca bir yaş kategorizasyonundan bahsetmekteydim. Bu durum katılımcıların anlatılarını yaşlarıyla birlikte düşünmeyi, yorumlamayı ve aktarmayı gerekli kılmaktaydı.

Son olarak feminist araştırma pratiği bilginin inşasındaki güç dinamikleri üzerinde düşünmeyi merkezine almaktadır (Hesse-Biber, 2012: 17). Burada araştırmacının kendisi -sınıf, toplumsal cinsiyet, etnisite, kültür, inanç ve davranışlarıyla bir bütün hâlinde- araştırmayı ve sonuçları şekillendiren bir unsur olarak resme dâhil olur (Harding, 1987:9). Ben de bu resimde çiftçi ve esnaf torunu, öğretmen çocuğu, Anadolu İmam Hatip Lisesi mezunu, “mühendis”le evli,² kendine ait geliri ve sosyal güvencesi olmayan bir doktora öğrencisi olarak yer aldım.

İstanbul'dan gelmiştim ve anadilim Türkçeydi. Annem ise başörtülüydü. Kimliğimin bu dağılık parçaları bir araştırmacı olarak sahadaki varlığımı Flamuri sakinleri için hem “içeriden” hem “dışarıdan” konumlarına oturtuyordu. Bu konumlar ise sabit değildi; araştırmacının bir “kurucu müzakere” (*constitutive negotiation*) süreci olması nedeniyle zamanla performanslar yoluyla araştıran ve araştırılan arasındaki kırılğan ve akışkan ilişkiler içerisinde salınıp durmaktaydı (Rose, 1997: 316). Araştıran ve araştırılan arasındaki güç dinamikleri ise bu konumların salınımlarıyla farklı biçimlere bürünmekteydi.

Öte yandan etnografik araştırmalarda araştırmacı ve katılımcı arasındaki asimetrik ilişkinin, katılımcıların azımsanmayacak güç kullanma kapasiteleri nedeniyle, diğer araştırma türlerine göre daha az olduğu belirtilmektedir. Örneğin topluluk içinde güçlü katılımcılar, araştırmacının topluluğa erişimini engelleme gibi yollarla araştırma sürecinin kontrolünü araştırmacıyla paylaşabilmektedirler (Murphy ve Dingwall, 2001: 344). Ancak bir araştırmacı olarak kısmen sahip olduğum araştırmayı başlatma, şekillendirme, sürdürme ve sonlandırma gücümü olabildiğince eşit dağıtmak için çeşitli yollar izledim. Örneğin derinlemesine görüşme sorularını sahada edindiğim deneyimlerle ve birlikte zaman geçirdiğim çay üreticilerinin anlatılarını takip ederek oluşturdum ve geliştirdim. Ev ziyaretleri ya da derinlemesine görüşmeler için randevuları katılımcıların istedikleri yerde, tarihte ve saatte aldım. Bu durumun mesleklerine ve gündelik uğraşlarına verdiğim kıymetin bir göstergesi olmasını umdum. Görüşmeler esnasında objektif bilgi toplayan “madenci” konumunda öte “gezgin” konumunda durmayı tercih ettim ve araştırma yolculuğunda katılımcılarla “karşılıklı konuşma” (*conversation*) yaparak hikâyelerini dinledim (Heyl, 2001: 370-371). Görüşmeler esnasında katılımcıların sorulardan farklı konulardan bahsetmeye başlamalarına engel olmadım. Bunun araştırmaya dair daha derin bir kavrayış sunmasının yanı sıra görüşme sürecini daha eşitlikçi yapacağını düşündüm. Özellikle kadınlar üzerimde kendi araştırmalarını yaptılar, araştırma sürecini diyaloga (Mies, t.y.:62) çevirdiler. Bir kadın katılımcının dediği gibi “araştırma yapan” sadece ben değildim; ben de hayatıma dair ayrıntılara odaklanan pek çok soruyla karşılaştım. Doktora tezimi yazarken de katılımcıların sesine ve kelimelerine olabildiğince fazla yer verebilmek için çoğunlukla betimleyici bir tarzı tercih ettim ve derinlemesine görüşmelerden doğrudan alıntılarını sık sık kullandım. Araştırma metninin oluşturulmasındaki katılımcı ve araştırmacı arasındaki hiyerarşiyi bu yolla kısmen azaltabileceğimi düşündüm.

Araştırma sürecine derinlemesine görüşmeler yoluyla dâhil olan ve araştırma sürecini diyaloga çeviren katılımcılar 1952-1991 yılları arasında doğmuştur ve çay tarımında çalışan ikinci ve üçüncü kuşaklardır. Erkek katılımcıların eğitim düzeyi kadın katılımcılara göre daha yüksektir. Kadınların çoğunluğu bir okul bitirmemişken erkek katılımcıların hepsi örgün eğitime belirli bir düzeye kadar devam etmiş, bazıları lisans ve yüksek lisans eğitimine ulaşmıştır. Buna bağlı olarak kadın katılımcılar çoğunlukla yalnızca çay tarımıyla meşgul olurken erkek katılımcılar çoğunlukla çay tarımının yanı sıra gelir getiren ve sosyal güvencesi olan tarım dışı bir işte çalışmıştır/çalışmaktadır. Hanede kısıtlı miktarda yürütülen tarım dışı enformel işler, geçimlik üretim faaliyetleri ve ücretsiz ev/bakım işleri de kadınların sorumluluğundadır.

1990'lı yıllarda çoğunlukla ekonomik nedenlerle köyden Pazar ilçesine veya İstanbul'a "göç etmek mecburiyeti" doğmuş; katılımcıların çoğunluğu "iki taraflı" veya "üç taraflı" yaşmaya başlamıştır. Katılımcılar çay tarımı takvimine göre bu üç yerleşim yeri arasında gidip gelmektedirler. Köy-kent göçü sürecinin başlarında bazı kadınların kocalarıyla İstanbul'a göç etmelerinin, çay tarımındaki sorumlulukları nedeniyle, kayınbabaları ve kayınvalideleri tarafından engellendiği de görülmektedir. Bu durum eğitim düzeyleriyle beraber kadınların gelir getiren ve sosyal güvencesi olan tarım dışı işlere erişimlerini kısıtlamıştır. Görüşülen erkeklerin hepsinin sosyal güvencesi varken yalnızca üç kadının tarım dışı kaynaklardan sosyal güvencesi bulunmaktadır.

Çay tarımındaki iş bölümüne bakıldığında da kadınların çoğunlukla köy içinde çay tarımının mekanize olmamış emek yoğun çay toplama kısmıyla ilgilendiği; erkeklerin ise çayların arabayla çay alım evine taşınması ve satılması, kurumlarla ilişkilerin sürdürülmesi, aletlerin temini ve kullanımı gibi teknik bilgi isteyen, şehirle ilişkileri mümkün kılan, geniş bir sosyal ağı gerektiren işlerle uğraştığı görülmektedir. Böylece tarihsel olarak kadınların birincil sorumluları oldukları mısır tarlalarının yerini erkekler tarafından kontrol edilen çaylıkların alması sürecinde kadınlar ücretsiz aile işçilerine dönüşmüş, "niteliksiz emek" ile özdeşleştirilmiş (Bellér-Hann ve Hann, 2012: 180-181) ve emekleri "görünmeyen emek"e (Acar Savran, 2016: 11-13) dahil olmuştur.

Çaylık topraklarının paylaşımında da toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikler görülmektedir. Çaylık arazileri bireysel mülkiyete geçiş sürecinde, atayerli ve atasoylu yapı çerçevesinde hanenin erkekleri üzerine kaydedirilmişdir. Görüşülen her hanenin İstanbul'da ve/veya Pazar ilçe merkezinde evleri bulunmaktadır ancak bu evler de resmî olarak hanenin erkeklerinin üzerine kayıtlıdır. Kadınların bu süreçte emeklerine el konularak mülksüz ve sermayesiz bir konuma itildiği ve bu durumun miras paylaşım örüntüleriyle devam ettirildiği görülmektedir (Ecevit, 1994: 100-106; Kandiyoti, 1988: 279).

Flamuri sakinlerinin yukarıda bahsedilen temel özelliklerine bakıldığında, Flamuri köyünde 1950'li yıllarda "kısmen" başlayan ve 1970 sonrasında yaygınlaşan çay tarımına eşlik eden tarımda metalaşma ve tarımsal topraklarda bireyselleştirilmiş mülkiyete geçişin, emek ve mülkiyet alanında kadınlar ve erkekler arasında farklı biçimlerde deneyimlendiği ve hane içinde toplumsal cinsiyet temelli eşitsizliklere yol açtığı söylenebilir.³

Kadınların Toplumsal Cinsiyet Temelli Eşitsizliklere Direnme Stratejileri

Flamuri köyünde çay üreticisi kadınlar toprak paylaşımında ve emek kontrolü sürecinde ortaya çıkan eşitsizlikleri pasif bir biçimde kabul etmemektedirler. Bu durum, etnografik araştırmanın sunduğu imkânlarla ilk olarak saha notlarına yansıyan söz ve şikâyetlerde kendini belli eder. Bu notlarda örneğin genç kadınlar kız çocuklarına temizlik işlerini kadınların yaptığına dair söylemleri dinlememelerini salık vermekte; genç anneler çocuk bakımında kendilerine yar-

dım etmeyen kocalarını şikâyet etmekte; 50 yaş üstü kadınlar bitmeyen ev işlerinden “*Kadın hep asker.*” veya “*Ev işi çok da görünmez! Ne biter ne görünür.*” diyerek sızlanmaktadır. Bu şikâyetleri çay tarımındaki toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliklere dair yorumlarda da takip etmek mümkündür. Kadınlar “*Kadın çayı biçer, erkek parayı çeker.*” sözünü tekrarlamakta; çay tarımında çalışmayan ya da kendilerine yardım etmeyen kocalarına “*tembel*” demektedir; “*Bizim adamlar düşünse adam olurlardı, hiç kâr-zarar bilmiyorlar.*” ya da “[*Kocam*] *Bir şey yapmaz, hesap yapar, o da tutmaz.*” diyerek kocalarının finansal konulardaki hâkimiyetlerinin altını oymaktadırlar. Bazı kadınlar ise çaylık sahibi olmamalarını “*maalesef*” diyerek yorumlamakta; bazıları ise “*Ben de mal sahibi olsam. İsterdim.*” demektedir.

Kadınların çay davetlerinde yaptıkları sohbetlerde yer alan bu şikâyet ve eleştiriler, kadınların gündelik hayatlarında görünürdeki “*rıza ve sükun perdesinin*” (Düzenli, 2007: 234; Şendeniz ve Yıldırım, 2018: 13; Bellér-Hann ve Hann, 2012: 192-193) arkasında “*olası bir ret alanını*”nın (Scott, 2018: 51) varlığına işaret eder. Bu olasılığın peşinde veri setine dikkatle bakıldığında kamusal alanlara erişimleri kısıtlı olan çay üreticisi kadınların formel politik alanın dışında var olan direniş örüntüleri dikkat çeker. Bu örüntüleri pazarlık yaparak rıza göstermek, hane dışına ait çaylıklarda çalışmak, emeğini söz ve bedenle görünür kılmak, bostan tarımına devam etmek, tarım dışı evlilik ve iş tercihi olmak üzere beş başlıkta ele alıyorum.

Pazarlık Yaparak Rıza Göstermek

Flamuri’de atasoyuna ve atayerliliğe dayanan sistemle birlikte toprak “*baba toprağı*” ya da “*ata toprağı*” olarak adlandırılır. Atasoyuna ait olan bu toprağın, miras ve arazi satışı düzenlemeleriyle erkeklerin üzerine kaydettirilmesi ve atasoyunda kalması sağlanır. Katılımcıların anlatılarına bakıldığında her yaşta kadının bu uygulamaları kabul ettiği ve ataerkil ideolojiyle uyumlu bir biçimde açıkladığı görülür. Ancak her toplumsal yapı aynı zamanda kişilere ideolojinin dışında belli davranış alanları açar ve bu nedenle kadınların bu alanların sınırları içerisinde neler yaptıklarına bakmak önem kazanır (Sirman, 2010:224).

Öncelikle Flamuri’de toprak mirasının paylaşımında çoğunlukla iki yolun izlendiği görülür. 2000’li yıllarda kadastro çalışmaları yapılırken çaylık arazileri çoğunlukla hanenin erkek çocukları üzerine kaydettirilmiştir ya da sağlar arası mülk aktarımı yoluyla toprak erkek çocuklarına devredilmiştir. Ancak babanın ölümü hâlinde devreye giren miras düzenlemesinde toplumsal cinsiyet eşitliğini temel alan yasal çerçeve⁴ uyarınca, toprak mirası paylaşılırken kız çocukları için bir manevra alanı açılmaktadır. Erkek katılımcıların anlatılarına bakıldığında bu durumda kız kardeşlerin miras haklarından feragat ettiklerine ve erkek kardeşlerine bu haklarını devrettiklerine dair sözlü ya da yazılı onayını almanın önemi ve gerekliliği görülür. Kadir (59) şöyle demektedir: “*Zaten hakkı vardır, zorla bir şey alamazsın zaten. Anlaşarak, onun razısını alarak yaparsın her şeyi.*” Kadınların anlatılarında da kadınların rızalarının alınmasının öneminin ve Medeni Hukuk’a dayanan haklarının farkında oldukları görülür. Bazı kadınlar çaylıkları erkek kardeşlerine bırakmalarından bahsederken “*Ben verdim!*” (Zehra,

61) vurgusu yapmakta, “*Şimdi gitsem, istesem hakkımı alabilirim*” (Hanife, 62) veya “*İhtiyacım olsa yani gene de istesem gene de alırım da! Babamın! Siz erkekler babanın da ben xoşi başka yerden gelmedim.*” (Melek, 55) diyerek Medeni Hukuk’a dayanan haklarına işaret etmektedirler. Bu bakımdan kadınlar miras paylaşımında erkek kardeşlerine miras haklarını devretmiş olsalar da bu karar sürecindeki failliklerinin altını çizmektedirler.

Ayrıca kadınlar miras haklarından çeşitli şartlar altında feragat etmekte; bu rızaları karşılığında çeşitli taleplerde bulunmaktadır. Bu şekilde miras sürecini olabildiğince kendi lehlerine çevirmektedirler. Örneğin çaylık mirası yerine konut talep etmek kadınların bu süreçte yürüttükleri stratejilerden biridir. Bazı kadınlar babalardan kalan çaylık arazilerinin erkek kardeşlere bırakıldığını ama “*fazla*” olduğu takdirde kız çocuklarının da konut isteyebileceğini ve bunun verilebileceğini aktarmaktadır (Meryem, 49). Bazı kadınlar ise kendi ebeveynlerinden miras kalacak çaylık arazilerini almak istemediğini, bunun karşılığında kendisine ev verilmesini istediklerini belirtir (Elif, 39). Ancak kadınların bu süreçte kimi zaman mücadele etmeleri gerekmektedir. Derinlemesine görüşmelere bakıldığında bazı kadınların kız çocuklarına ev veya araba miras bırakma çabasında oldukları; bu konuda kocalarını ikna etmeye çalıştıkları (Hanife, 62) ya da erkek çocuklarını sürekli tembihledikleri (Seher, 57) görülmektedir.

Kadınlar, çaylık miras haklarının erkek kardeşlerine verilmesine rıza göstermelerinin karşılığında, ihtiyaç duymaları hâlinde erkek kardeşlerinden maddi yardım alabilmeyi de talep etmektedirler. Bu durum özellikle bekâr ya da dul kadınlar için yaygın bir uygulama gibi görünmektedir. Örneğin bekâr olan ve erkek kardeşlerinin çaylıklarında çalışan Cemile (49) şöyle demektedir: “*Ya arazi bizim için hiç önemli değil, bizim ailede. Kardeşim zaten baktıysa beni, bakacak. O arazi benim olsa ne olur, olmasa ne olur? Benim bakıma ihtiyacım olduğu sürece o araziyi yapmam ki ben. Bana bakım lazım.*” Cemile (49) bu durumu “*sahip çıkmak*” olarak adlandırmakta, ihtiyacı olan kız kardeşine maddi destek olmayan erkeklerin “*yadırgan-dığını*” ve kendilerine “*gülündüğünü*” aktarmaktadır. Erkek kardeşlerin evli olup yoksul olan veya maddi desteğe ihtiyaç duyan kız kardeşlerine de yardım ettiği görülmektedir. Örneğin çaylık haklarını erkek kardeşlerine devreden Sultan (52) evli bir kadındır ancak erkek kardeşi kendisine maddi yardımda bulunmaktadır: “[...] *Benim kardeşlerimin de durumu olsa benim olmasa bir şeyim eksik olsa kardeşlerim yapar bana da. Mesela bu evimin doğalgazını kardeşim döşemiş, kombisine varana kadar her şeyini kardeşim yaptırdı.*”

Çaylık mirası yerine konut talep etme veya maddi yardım bekleme gibi stratejilerin yanı sıra kadınlar bazı durumlarda erkek kardeşlerinden çaylıklarının kullanım hakkını talep etmektedir. Sevgi (56) “*iyiyken*” verdiği çaylıkların karşılığında “*kötüyken*” yani boşandığında kendisine bakılmasını, kullanması için çaylık verilmesini ya da maddi yardımda bulunulmasını talep eder. Taleplerinin karşılanmaması hâlinde erkek kardeşlerinin “*utanma*”sının gerektiğini söyler. Erkek kardeşlere devredilen çaylıkların kullanım hakkına sahip olmak yalnızca boşanıp baba evine dönen, bekâr veya dul kadınlara özgü değildir. Evli olup çocukları okul çağında olan veya maddi sıkıntı çeken kadınlar da erkek kardeşlerinin çaylığının kullanım hakkına sa-

hiptir. Örneğin Sultan'ın (52) evli olan iki görümcesi erkek kardeşlerinin çaylıklarında çalışıp çocuklarını üniversitede okutmuşlardır.

Flamuri örneği, Doğu Karadeniz'de miras haklarından feragat etmeleri karşılığında kadınlara çeşitli olanakların ve güvencelerin sunulması (Bellér-Hann ve Hann, 2012: 192-193) sürecine kadınların aktif olarak katıldıklarını göstermektedir. Bu bakımdan kadınların çaylık mirası yerine konut, korunma ve toprak kullanım hakkını talep etmelerini birer “sus payı” veya “bir parmak bal” olarak görmek yerine Kandiyoti'nin kavramsallaştırmasıyla “*ataerkil pazarlık*” olarak görmek mümkündür. Zira kadınlar çaylık mirasının dağılımının kendi aleyhlerine olmasına gösterdikleri rızalarını yalnızca “*birtakım normları içselleştirmeleri yoluyla değil aynı zamanda sistemin içinde edinebildikleri bazı güç ve güvence alanları sayesinde de*” (Kandiyoti, 2021; Kandiyoti, 1997: 13) ortaya koymaktadırlar. Flamurili kadınlar bu “*güç ve güvence alanlarını*” kazanmak için gündelik konuşmalarında bu taleplerini dile getirmekte ve taleplerinin karşılanmaması durumunda erkek kardeşlerinin karşı karşıya kalacağı hukuki ve toplumsal müeyyideleri hatırlatmaktadırlar.

Hane Dışına Ait Çaylıklarda Çalışmak

Flamuri'de çay tarımıyla kazanılan paralar çoğunlukla erkekler adına açılan banka hesaplarına yatırılmış ve bu paralarla alınan toprak ve mülkler erkekler adına kaydedilmiştir. Ancak kadınların anlatılarına bakıldığında evlilik dışında toprak erişiminin sağlandığı başka bir yolun daha olduğu görülmektedir. Yaş gruplarına bakılmaksızın bazı kadınlar bir yandan kocalarının “*baba toprağı*”nda çay üretimini devam ettirmiş bir yandan da yarıcı olarak veya yevmiye usulü hane dışı kişilerin özel mülkiyetine tabi çaylık arazilerinde çalışmışlardır. Bu çaylıklar çoğunlukla enişte, baba, amca, dede gibi yakın akrabalara ya da komşulara aittir.

Bu çalışma şekli hanenin borcunun olmaması veya hanenin çaylıklarının az olmaması gibi durumlarda kadınlara üzerinde kendi denetimlerini kurabilecekleri bir geliri getirmektedir. Kocaya veya babaya ait çaylıklarda çalışmanın aksine kadınlar başkalarına ait çaylıklardan kazandıkları geliri kişisel ihtiyaçlarına ayırabilmekte ve bu geliri nereye harcayacaklarına kendileri karar verebilmektedirler. Bunun bir örneği genç kadınların evlilik öncesinde başkalarına ait çaylıklarda çalışıp kendilerine çeyiz, eşya, kıyafet ve takı almalarıdır. Bir diğer örnek ise evli kadınların başka hanelere ait çaylıklarda çalışarak kazandıkları geliri, bekâr kadınlarda olduğu gibi, kendi kararlarına göre değerlendirmeleridir. Örneğin, Elif (39) ve Makbule'nin (53) İstanbul'da ve Pazar'da kocalarına ait apartman daireleri bulunmakta, kocaları tarım dışı bir işte çalışıp haneye düzenli gelir getirmektedir. Çay tarımı bu şekilde hanenin temel geliri olmadığında kadınlar, başkalarının çaylıklarında çalışarak kazandıkları paraları “*kızları*”na veya “*kendi ihtiyaç*”larına harcamakta, takı almakta veya birikim yapmaktadırlar.

Bu uygulamanın aksine Makbule (53) kocasının “*baba malı*” çaylıklarından çalışarak kazandığı parayı kocasının aldığını, “*O benim babamın malıdır*” diyerek kendisine vermediğini anlatır. Başkalarına ait çaylıklardan kazandığı parayı kendi kararları doğrultusunda harca-

yan veya birikim yapan Elif (39) de, hane gelirinin harcanması konusunda nasıl karar aldıkları sorulduğunda, kocasının ağırlığına ve kendisinin uyumluluğuna işaret eder. Genç bir kızken başkalarının topraklarında çalışarak kazandığı paralarla kendisine çeyiz alan Melek (55) ise babasının çaylıklarında çalışarak kazandığı parayla erkek kardeşinin evlilik hazırlıklarının ve iş kurma giderlerinin karşılandığını anlatmaktadır.

Bu şekilde toprakların “*baba toprağı*” olarak adlandırıldığı ve bu topraklardan kazanılan gelirin erkeklerin kontrolünde kullanıldığı bir sistemde, başka hanelere ait çaylıklarda çalışmak kadınlar için üzerinde denetim kurabilecekleri türde para kazanmalarının bir yolu gibi görünmektedir. Bellér-Hann ve Hann da (2012: 189) benzer eğilimden bahseder; Lazistan’da kızların kendi çay bahçelerinde karşılık almadan çalıştıklarını, komşularının bahçelerinde günlük işçi olarak kazandıkları parayı ise diledikleri gibi harcadıklarını aktarır. Flamuri’de de kadınlar çeyizlerini hazırlamak, kendilerine eşya, kıyafet ve takı almak, kızlarının veya kendilerinin diğer ihtiyaçlarını karşılamak veya birikim yapmak için bu yolu kullanmakta; bu yolla kendilerine bir özgürlük alanı açmaktadırlar.

Emeğini Söz ve Bedenle Görünür Kılmak

310

Karaçimen ve Değirmenci’nin (2019b: 73-74) çay tarımında kadın emeği üzerine yoğunlaştıkları saha araştırmalarında vurgulandığı gibi kadınlar sıklıkla emeklerinin görünmüyor olmasından şikâyet eder ve yaptıkları işin zorluğunun fark edilmesini isterler. Flamurili kadınlar da “*alenen söylenip durma*” pratiğiyle (Bayat, 2016: 161) ve bedenlerindeki çalışma izlerini sergileyerek hoşnutsuzluklarını ısrarla dile getirir; emeklerini görünür ve duyulur hâle getirmeye çalışırlar.

Kadınların “*görünmeyen*” emeklerini görünür kılmaya çalıştıkları anlatılardan ilki “*babaevi*” kavramıyla geçmişe ve evlilik öncesine ait görece daha kolay olduğu vurgulanan bir hayatın kadınların gündelik sohbetlerinde sık sık tekrarlanmasıdır. Bazı kadın katılımcıların anlatılarına bakıldığında “*babaevi*”yle “*kocaevi*” arasına bir çizgi çektikleri ve bu iki yaşam evresini iş yükü ve çalışma koşulları bakımından karşılaştırdıkları görülür. Bu karşılaştırma mekânlara ait bir takım güç ilişkilerini (Kolivar, 2007: 65) içerir. Örneğin Rahime (51) “*Akşama yatıyordum babamın evinde. Orada [kocasının hanesi] akşama iş yaptım.*” demektedir. Ağaçların köklerini çekmek ve yeni çaylıklar kurmak, sırtta otuz kilodan fazla yük almak, yağmurda çay toplamak, akşam namazına kadar çalışmak kadınların “*babaevi*”nde görmedikleri çalışma koşullarıdır. Meryem (49) bu durumu şöyle özetler: “*Biz bekârken daha rahattık yani!*” Kadınlar bu şekilde evlendikten sonra artan iş yüklerine ve değişen çalışma koşullarına dikkat çekerler.

Bu anlatılardan ikincisi eskiden işlerin daha çok ve daha zor olmasıdır. Kadınlar sıklıkla eskiden ne kadar çok çalıştıklarından dem vurur; söze “*Çok zorluklar vardı*”, “*eskiden daha çok çalışma vardı*”, “*o zamanki iş daha zor idi*” diye başlarlar. Bu anlatılarda uzun bir iş listesi

ortaya çıkar: yemek yapmak, elde çamaşır yıkamak, çocuk bakmak; inekler için ot ve yaprak toplamak, taşımak; mısırlar için bahçe kazmak, mısır ve fasulyeleri kurutmak; kışlık odunları taşımak ve kesmek, dağlarda tarla kazmak ve çay koymak/ekmek ve nicesi. Kadınların bu çerçevede kullandıkları diğer anlatı ise çaylıklarda çalışan ücretli göçmen işçilerden, “*Ruslar*”-dan, önce “*Ruslar*”ın yaptığı tüm işleri kendilerinin yapmasıdır. Kadınlar bunu ifade ederek geçmişteki emeklerinin yoğunluğuna ve zorluğuna dikkat çekerler. Örneğin Zehra (61) şöyle demektedir: “*Bazen işçilere diyorum, ‘bunları ben yalnız yapıyordum’ diyorum, ‘gerçekten sen yalnız mı yapıyordun?’ diyorlar. O aynı bahçeler duruyordu, ben yalnız yapıyordum.*” Zehra’nın iş yükü genç bir kadinken çaya ettiği beddualarda belirginleşmektedir: “*Çok yoruluyorduk ya. Çaya beddua ediyorduk: ‘Bir daha kökü kurusun, bir daha gelmesin.’*”

Kadınlar çay tarımında harcadıkları emeklerinin hanelerinin ihtiyaçlarının karşılanmasındaki ve bölgenin refah ve kalkınmasındaki payının bilincindedir. Bu bilinçle birlikte emeklerini görünür kılmamanın üçüncü yolunu izlerler. Kocalarıyla sohbetlerinde veya çay davetlerinde çaylıklarda çay toplayarak çok para kazandıklarını anlatırlar; bu paralarla ev ve araba almalarının veya çocuklarını okutmalarının altını çizerek. Saha notlarına yansıyan bir sahne ve Rahime Abla’nın (51) toprağın mülkiyeti karşısında toprakta verilen emeğe dikkat çekmesi bu durumu anlatmaktadır:

Rahşan Abla Kavacık’taki evin anayollara yakın olduğunu ve çok gürültülü olduğunu söylüyor. Eşine binayı satıp başka ev alalım, diyormuş. Eray Abla [Rahşan Abla’nın kızı] giriyor söze ve kızıyor; “Orası baba evi, satılmaz hep orada kalacak, istemeyen başka eve çıkar!” diyor. Rahşan Abla yıpranmış ellerini açıp gösteriyor ve kendisinin de o ev için çalıştığını söylüyor. Eray Abla da “Çalıştıysan kocanın çaylığında çalıştın!” diyor. Rahime Abla giriyor araya, “Çalışmadan kazanabilir misin?” diye soruyor. (Saha notları, Mart 2018)

Kadınların emeklerini görünür kılma yollarından dördüncüsü çalışmaktan yıpranmış bedenlerine dikkat çekmeleridir. Saha notlarında kadınlar bir araya geldiklerinde yorgunluklarından bahsetmekte ve çay tarımının bedenlerinde bıraktığı izlere sızlanmaktadırlar. Bu sohbetler esnasında yorgun bedenler adeta masaya yatırılır; çaylıkta diken batan, su toplayan, çizikler oluşan eller gösterilir; moraran, çizilen, şişen, tutmayan bacaklar açığa çıkarılır; fıtıktan, bel ağrısından hafif bir iniltiyle dem vurulur. Örneğin bir kadın çay üreticisi bir anda gömleğini sıyırarak kol altını açar, kızarıklıkları gösterir, kanser tedavisi gördüğünü, çay topladığını ve kol altını pudralamadan çıkamadığını belirtir (Saha notları, Temmuz 2018).

Kadınların söz ve beden yoluyla emeklerini görünür kılmalarının beşinci yolu çaylıklarda sırtlarında taşıdıkları yüklerin miktarının ve hamileyken dahi çalışmalarının altını çizmeleridir. Kadınlar için bu iki farklı “*yükü*” kimi zaman aynı anda kimi zaman birbirinden bağımsız olarak sırtlarında taşımış olmaları şaşkınlıkla veya hüznle anlatılan bir deneyimdir. Bu anlatılarında kadınlar taşıdıkları çay bezlerinin ağırlığına, sırtlarında çay bezleriyle yürü-

dükleri yolların uzunluğuna ve eğimine, “doğurana kadar” çalışmalarına ve yük taşımalarına değinirler. Örneğin (Meryem, 49) şöyle der: “[...] ne kadar düşmüşüm sırtımda yükler var, karnımda, düşüyorum yuvarlandım kalktım gene yürüdüm, bir saatlik yol yürüyorduk sırtımızda yükle.”

Bostan Tarımına Devam Etmek

Flamuri’de bostan üretiminin özellikle 1980 öncesinde doğan kadınların gündelik yaşamlarının önemli bir parçası olduğu görülmektedir. Bu yaş grubundaki kadınların yaptıkları bostan üretimi kadınların geçim, emek ve toprak üzerinde otonomilerini sürdürmeleri ve pekiştirmeleri bakımından önemlidir. Federici’nin (2013: 239-240) ifade ettiği gibi bu tür pratikler kadınların “karşı-güç oluşturma” ve “kendini değerli kılma” sürecinin parçalarıdır.

Öncelikle kadınlar bostanları yoluyla, bir monokültüre dönüşen ve erkeklerin kontrolünde olan ticari çay tarımının dışında ekonomik bir faaliyeti devam ettirmektedirler. Kadınlar geleneksel bilgileri ve pratikleri yoluyla küçük bostanlarında ve köy içindeki ve dışındaki toprakları kaplayan çaylıkların kenar ve köşelerinde ticari çay tarımının dışında bir geçim stratejisini, geçimlik üretimi sürdürmektedirler. İkincisi kadınlar bostan üretimi yoluyla emekleri üzerindeki otonomilerini pekiştirirler. Zira bostan tarımında çalışma zamanlarını ve çalışma koşullarını kendileri belirlerler. Kadınların çay tarımıyla bostan üretimini karşılaştırdıkları anlatılara göre bostan işleri çay tarımında olduğu gibi “yorucu” değil “zevk”lidir (Meryem, 49). Çay alım evi kapanmadan çayları yetiştirmek gibi bir endişeleri bulunmadığı için işlerini dinlenerek, birbirleriyle sohbet ederek yürütebilirler. Yaptıkları ise “iş”ten sayılmaz; keza belirli bir yaşa gelince çay tarımını bırakmak ve yalnızca bostan işleriyle ilgilenmek arzulanır (Cemile, 49). Bostanların üçüncü önemi ise kadınların kocalarının ve erkek kardeşlerinin sahip olduğu toprakların dışına çıkıp akrabalık ve sosyal ilişkileri yoluyla başka hanelere ait topraklara erişim sağlamalarıdır. Flamurili kadınlar köyde akrabalık ve sosyal ilişkileri üzerinden başka hanelere ait topraklarda da bostan üretimlerini sürdürmektedir. Başka hanelere ait topraklarda bostan üretimi yapmanın en önemli yolu akrabalarla anlaşmaktır. Örneğin Cemile (49) amcasının “diken” olmuş arazisinde bostan üretimi yaptığını, amcasının bu araziye kendisine “sen kullan burayı” diyerek verdiğini anlatmaktadır. Bu topraklara akrabalık ilişkileri dışında komşuluk ilişkileri üzerinden de erişim sağlanabilmektedir. Örneğin Sultan’ın (52) yeğeniyle Rize’de yaptığımız sohbette İstanbul’da yaşayan babaannesinin topraklarında köydeki kadınların bostan üretimine devam ettiklerini anlatır. Karşılığında babaannesinin yazın köye geldiğinde sebzeleri kullanma hakkı bulunduğunu aktarır.

Böylece 1980 öncesinde doğan ve köyde bostan tarımını devam ettiren kadınlar köyün içini ve etrafını saran ticari çay tarımı karşısında hanelerinin geçim stratejilerini çeşitlendirirler, piyasa ilişkilerinden özerk bir üretime hayat verirler. Ayrıca çaylık arazilerine ve tarımsal artı değere erkeklerin sahip olduğu çay tarımının aksine kadınlar bostanlar yoluyla kendilerine

görece otonom oldukları ekonomik bir alan açarlar. Bu ekonomik alanda hangi tohumların nerede ve nasıl kullanılacağı, ne zaman ve nasıl çalışılacağı ve ürünlerin nasıl değerlendirileceği aşamalarında karar verici olma konumlarını devam ettirirler. Son olarak akrabalık ve komşuluk ilişkileri yoluyla kocalarının/erkek kardeşlerinin sahip olduğu toprakların sınırlarını aşarlar ve kocalarından/erkek kardeşlerinden bağımsız bir şekilde toprak erişimlerini güçlendirirler.⁵

Tarım Dışı Evlilik ve İş Tercihi

Flamuri’de 1980 öncesinde doğan bazı kadınların ve erkeklerin evliliklerinde hanenin emek ihtiyacı veya geniş çaylık arazilerinin cazibesi sıklıkla tekrarlanan bir temadır. Bu anlatılarda öncelikle “*gelin demek, iş demek*”tir; geniş çaylık arazileri ise kadınların evlilik kararında göz ardı edilemeyen bir kriterdir. Ancak 1980 sonrasında doğan katılımcıların anlatılarına bakıldığında, emek gücü ihtiyacı veya geniş çaylık arazileri için evlenme/evlendirilme kalıbındaki değişim göze çarpmaktadır. Artık “*gelin demek, iş demek*” değildir; aksine çay üreticisi damat adayları, gelin adayları ve aileleri tarafından daha az tercih edilmektedir.

Saha notları ve derinlemesine görüşmeler bu değişimin örnekleriyle doludur. Örneğin bekâr olan Yusuf (27) çay üreticisi bir erkeğin içinde yaşadıkları toplumda “*eşek*” görüldüğünü, evlenmek istediğinde “*Ha kızım da çay mı toplayacak?*” diye sorulduğu için “*rencide*” olduğunu, “*yerin dibine*” girdiğini anlatır. Pazar ilçe merkezinde gittiğim bir lokantada da bir garson çayları artık Gürcülerin topladığını söyler ve şöyle devam eder: “[...] *artık kız verirken baştan söylüyorlar; kızımız hayvancılık yapmaz, çay toplamaz. Oysa annesi, annesinin annesi hep toplamıştır.*” (Saha notları, Şubat 2017). Sultan (52) bu durumu “*kanun çıktı*”⁶ şeklinde ifade eder. Buna göre artık kadınlar düşünebiliyor ve biliyorlardır; kızları kendileri gibi zorluk çekmesin diye damat adayının bir evinin ve tarım dışı bir işinin olmasını istiyorlardır. Damat adayları ve yakınları ise bu “*kanun*” karşısında zorlanmaktadır. 28 yaşındaki yeğenine çay tarımında çalışacak uygun bir “*kısmet*” bulamayan Cemile (49) dertlenmekte; gelin adayının köy işlerini yapmasa da sevmesinin hatta “*Aman bu da yapılır mı!*” dememesinin dahi yeterli olduğunu söylemektedir.

Bu eğilime paralel olarak Pazar ilçe merkezinde kadınların tarım dışı işlerde çalışmayı giderek daha fazla tercih ettiği görülmektedir. Saha çalışması esnasında bu konuda karşılaştığım ilk örnekler bir kamu kurumunda tanıştığım kadın personellerdir. Kurumun temizlik, yemek ve güvenlik işlerinden sorumlu olan bu kadınlar aynı zamanda hafta sonları veya tatil günlerinde köylerinde çay tarımına devam etmekteydi. Ancak tarım dışı işlerini birincil işleri olarak görüyorlar ve bu işlerinden vazgeçmeyeceklerini dile getiriyorlardı. Örneğin bir kadın personel eskiden tarım dışı bir işte çalışan kadınlara “*Aç mı kaldı!*” dendiğini ama artık “*Bir iş olsa da çalışsa!*” denildiğini aktarmaktadır. Benzer eğilime Flamuri köyünde de rastlanmakta ve bu süreçte İŞKUR’un dönemlik iş fırsatlarının önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

Meryem (49) köyde görülen bu eğilimi şöyle anlatır: “[...] *Şimdi bütün kadınlar... Diyorum ya artık herkes yani o [çaylıkta] çalışmayı bırakıp da hani bu şekilde [tarım dışı işlerle] yani parayı bu şekilde hani kazanmanın derdinde artık.*”

Flamuri’de tarım dışı bir işte çalışmaya olumlu bakan ve iş fırsatlarını takip eden kadın katılımcılar çoğunlukla 1980 sonrasında doğan kadınlardır. Ancak bu kadınlar arasında 50’li yaşlarının başında olan kadınlara da rastlanır. Örneğin çaylık arazileri kısıtlı olan ve hane gelirini arttırmak isteyen Makbule (53) ilçe merkezinde iş aramaya ve İŞKUR’a başvuru yapmaya devam etmektedir. Kış aylarını İstanbul’da geçiren ve hane gelirini arttırmaya çalışan Sultan (52) ise çocukları üniversiteyi kazanıp gittikten sonra “*Ben de artık iş bulacağım, ben de çalışacağım.*” demiş ve çocuk bakıcılığı yapmıştır. Flamurili kadınların bu tercihleri neoliberalizme geçişle birlikte tarımsal üretimden geri çekilen devlet desteği karşısında hanelerde geliştirilen “*beka stratejileri*”nden (Aydın, 2001:13-22) biri olarak değerlendirmek mümkündür. Öte yandan 1980 sonrasında doğan kadınların tarım dışı iş arayışlarındaki motivasyonlarının daha ileri yaş grubundaki kadınların motivasyonlarından farklılaştığı görülmektedir. Örneğin Tuğba (28) tarım dışı bir işte çalışmayı “*kendi işi*”nde “*sigorta*” sahibi olarak çalışmak için istemektedir. Elif (39) ise İstanbul’da tarım dışı iş arayışını sürdürmekte, motivasyonunu “*kocaya boyun eğmemek*”, “*kendi para*”sını kazanmak olarak dile getirmekte ve şöyle devam etmektedir:

Yani ben onun için çocuklarıma diyorum, kesinlikle okuyun, ben yapmadım ama siz yapın. Benim yaptığım hataya sakın düşmeyin. Kocalarımıza boyun eğmeyin. Kendi mesleğiniz olsun, çalışın, kendi paranızı kendiniz kazanın. Tamam kocan belirli bir yere kadar verir ama icabında sorar: “Ne yapıyorsun? Ne ediyorsun?” Ama kendin mesela aldığın zaman dersin ki ‘Al sana da vereyim!’, yani ortaya bir şey koyabilirsin.

Bu bakımdan hane gelirini arttırmanın yanı sıra “*kendi işi*”ni yapmak, “*kendi parası*”nı kazanmak, “*sigorta*” sahibi olmak ve “*kocaya boyun eğmemek*” de Flamurili kadınların tarım dışı iş bulma motivasyonları arasındadır. Zamanında örgün eğitime devam edememiş bazı genç kadınların açık liseden lise diploması almaya çalışmaları ve bu diplomalarla iş aramak istemeleri de göz önünde tutulduğunda 1980 sonrasında doğan kadınların tarım dışı bir işte çalışmayı yoksulluğa bağlı bir zorunluluktan öte açık bir şekilde aile içindeki statülerini arttırmak ve otonomi kazanmak için de tercih ettikleri ve gelir getirici tarım dışı işleri yaşamlarının merkezine koydukları söylenebilir.

Kadınlar bu şekilde, karşılaştıkları eşitsizliklere karşı koymak için “*çıkış ihtimali*”ni (*exit option*) (Onaran İncirlioğlu, 1993: 122-123) tercih etmekte; tarım dışı evlilik ve iş tercihini bir direnme stratejisi olarak kullanmaktadırlar. Kadınların bu şekilde kamusal alanlarda çalışarak veya eğitim hayatlarına devam ederek sıradan gündelik pratiklerle direnmeleri (Bayat, 2016: 138) aynı zamanda kadınların toprakla kurdukları ilişkide de bir dönüşüme

işaret etmektedir. Kadınlar çay tarımında sırtlandıkları yüklerden ve mülksüz ve sermayesiz konumdan kurtulmak üzere artık topraktan kopmaktadırlar.

Tartışma

Kandiyoti (1997: 119-123) “*klasik ataerkillik*” sisteminin görüldüğü Kuzey Afrika, Müslüman Ortadoğu, Güney ve Doğu Asya ülkelerinde kadınların tarımsal kalkınma projelerinin getirdiği değişimler karşısında atayerli ve atasoylu yapı nedeniyle “*klasik ataerkillik*” sistemiyle uzlaşmalarından, eşitsiz emek ilişkileri ve emeklerinin değersizleştirilmesi karşısında “*pasif direniş*” sergilemelerinden bahsetmektedir. Bu nedenle bu bölgede tarımda pazar ekonomisine “*nispeten sorunsuz bir geçiş*” yaşandığını öne sürer (Kandiyoti, 1997: 62). Doğu Karadeniz literatüründe de ticari çay tarımında çalışan kadınların emek yoğun tarımsal üretim içerisindeki iş yüklerine ve hane içi eşitsiz kaynak dağılımı karşısındaki sessiz kabullenişlerine sık sık değinilir (Düzenli, 2007: 234; Şendeniz ve Yıldırım, 2018; 13; Bellér-Hann ve Hann, 2012: 192-193). Bu makalede ise bu sürece uzlaşmanın ve sessizliğin yanı sıra “*olası bir ret alanı*”nın (Scott, 2018: 51) da eşlik ettiğini; kadınların konut, maddi yardım, çaylıkların kullanım hakkını talep etmek gibi çeşitli şartlar altında miras haklarından feragat etmelerinin; gelir üzerinde denetim kurabildikleri bir çalışma biçimi olan başka hanelere ait çaylıklarda ücretli çalışmayı sürdürmelerinin; “*alenen söylenip durma*” pratiğiyle (Bayat, 2016) emeklerini söz ve bedenle görünür kılma çabalarının; geçim, emek ve toprak üzerinde otonomilerini sürdürebildikleri bostan tarımına devam etmelerinin; evlilik yoluyla tarımsal üretimi bırakma ve “*çıkış ihtimali*”ni (Onaran İncirlioğlu, 1993) tercih etmelerinin; ücretsiz aile işçiliğinin yerine giderek artan bir biçimde eğitimlerine devam etme ve sosyal güvencesi olan tarım dışı işlerde çalışma eğilimi göstermelerinin “*gündelik direniş*”lerinin somut görünümleri olduğunu öne sürüyorum. Emek ilişkileri ve kaynak paylaşımına yapılan bu itirazların “*çıkış ihtimali*”ne (*exit option*) (Onaran İncirlioğlu, 1993) ve ilçe/şehirde sigortalı iş tercihinin dek uzanıp kadınların topraktan ve tarımdan kopması ise kadınların toprak gibi çevresel kaynaklarla kurdukları ilişkilerin biçimlenmesinde toplumsal, maddi, tarihsel bağlamın önemini (Jackson, 1993) göstermektedir.

Bu makalede ayrıca kadınların hayata geçirdikleri “*gündelik direniş*” stratejilerinin daha geniş ölçekli politik-ekonomik dönüşümlere eklenerek nesiller arasında farklılaştığını öne sürüyorum. Kadınların miras haklarından çeşitli şartlar altında feragat etmeleri ve üzerinde denetim kurabildikleri geliri temin eden başka hanelere ait çaylıklarda yevmiye usulü veya yarıcı olarak çalışmaya devam etmeleri tüm yaş grubundan kadınlar arasında görülmektedir. Buna karşın emeğini söz ve bedenle görünür kılmak ve otonomilerini sürdürebildikleri bostan tarımına devam etmek çoğunlukla 1980 öncesinde doğan çay üreticisi kadınlar arasında yaygındır. Bu kuşak kadınlar devlet destekli tarımsal rejim altında doğup toplumsallaşan, çay tarımının genişleme dönemini deneyimleyen ikinci kuşak çay üreticisi kadınlardır. Bu dönem katılımcıların dile getirdiği gibi “*bir kilo yaş çayla bir kilo zeytinin parası*”nın “*aynı*” olduğu,⁷

çay geliriyle İstanbul'dan arsaların alındığı; DPT (1968: 30-31) raporunun aktardığı gibi kayıtlı motorlu araç, inşaat ve bankalardaki tasarruf mevduatlarının arttığı dönemdir.

Evlilik yoluyla tarımsal üretimi bırakma veya sosyal güvencesi olan tarım dışı işlerde çalışma eğilimi ise çoğunlukla 1980 sonrasında doğan çay üreticisi kadınlar arasında görülmektedir. Bu kuşak kadınlar neoliberal tarım politikaları koşullarında yetişen, çay tarımının kriz ve çözülme evresini deneyimleyen üçüncü kuşak kadınlardır. Bu dönem literatürde bahsedildiği gibi IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlar aracılığıyla yapılan düzenlemelerle tarımda sübvansiyonların ve çiftçiye yapılan desteklerin kaldırılmaya başlandığı (Aydın, 2001: 13); devletin tekelinde olan çay alımı, işlenmesi ve pazarlanmasının özel girişimcilere açıldığı, çay tarım alanlarının ruhsatlandırıldığı (Genç, 2016: 268-269), ÇAYKUR'un yeniden yapılandırıldığı, kamu harcamalarının daraltılması, tarımsal desteklerin en aza indirilmesi ve tarımda ticarileştirme uygulamalarının hedeflendiği (Genç, 2010:113) dönemdir. Bu dönemde neoliberal tarım politikalarına tüketim alışkanlıklarının değişmesi, arazilerin miras yoluyla bölünmesi ve ücretli emek kullanımının artması eşlik etmiş, çay tarımı hane geçimini sağlayacak bir ürün olmaktan çıkmıştır (Karaçimen ve Değirmenci, 2019a:77). Flamuri'de hane ekonomisinin temel olarak çay tarımına dayandığı bazı hanelerde yeni çay ekimi hâlâ devam etse de hanelerin çoğunda çay üreticileri kendi nesillerinden sonra çay tarımının devam etmeyeceğini ifade etmektedirler. Küçük araziden “büyük kıymetler” (Hatipoğlu, 1939:73-79) çıkarma hedefiyle başlanan çay tarımının bugün içinde bulunduğu durumu Zehra (61) şöyle ifade etmektedir: “Çay, arazinin de kıymeti kalmadı, bostanın da kıymeti kalmadı. Yapan olmadı. Bir şeyin kıymeti kalmadı.” Bu bakımdan iş bırakan ve topraktan kopan Flamurili kadınlar 1980 sonrasında “köylülüğün itibar kaybı” (Eren, 2017) ve küçük üreticinin tasfiyesi sürecinde, Karadeniz Bölgesi'nde benzer emek ve mülkiyet rejimlerine sahip tütün (Yaman Öztürk ve Akduran, 2016) ve fındık sektöründe (Ciğerci Ulukan, 2019) de olduğu gibi, kadınların tarımdan “kitlelesel kopuşu”nun (Uyar, Büke ve Eren: 2017) bir parçasıdır.

Son olarak Flamuri köyü ilçe merkezine nispeten uzak ve katılımcılar tarafından “dağ köyü” olarak nitelendirilen bir köydür. Köy 2000'li yıllardan sonra artan bir biçimde ilçe merkezine ve İstanbul'a göç vermiştir. Saha araştırması esnasında farklı köylerde farklı süreçlerin işlediğine dair anlatılar ortaya çıkmıştır. Örneğin ilçe merkezine daha yakın köylerde miras haklarından feragat etmeyen ve konuyu mahkemeye taşıyan kadınların olduğu anlatılmaktadır. Ya da nüfusu daha kalabalık olan bazı köylerde ücretli emeği daha az kullanan, hane emeğine daha fazla dayanan veya yalnızca çay tarımıyla geçimini sağlayan daha fazla hane olduğu da belirtilmektedir. Bu bakımdan ilçe merkezine daha yakın veya nüfusu daha kalabalık köylerde kırsal dönüşüm Flamuri köyünden farklı biçimlerde yaşanmaktadır. Dolayısıyla bu araştırmanın verilerinden yola çıkarak bir genelleme yapmak mümkün değildir. Bulguları ve iddiaları yeni araştırmalarla farklı köy tiplerinden elde edilecek yeni bulgu ve iddialarla birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

Son Söz

Bu makalede Flamuri köyünde kadınların emek ve toprak üzerinde karşılaştıkları eşitsizlikler karşısında “sessiz” kalmadıklarını, direndiklerini ve kazanımlarını çeşitli yollarla arttırmaya çalıştıklarını iddia ediyorum. Kaynaklar etrafındaki bu iktidar mücadelesinde kadınların failliğini görebilmek için geleneksel olarak kamusal alana odaklanılarak tanımlanan politikanın sınırlarının özel alanı da kapsayacak biçimde genişletilmesi gerekmektedir. Bu alan Ankara merkezli bürokratlar ve bilim insanları tarafından tasarlanan çay tarımının cisimleştiği alan olan Doğu Karadeniz’deki çaylıklar ve hanelerdir. Zira Flamurili kadınlar eğitim, gelir getiren bir iş, örgütlenme deneyimi, mekânsal hareketlilik gibi siyasal katılım olanaklarından (Wedel, 2019: 225-226) yoksun olmaları nedeniyle liberal kuramın tanımladığı formel politik alanın dışındadırlar (Bora, 2004:537). Ayrıca gündelik yaşamlarında cami, muhtarlık, kaymakamlık, ilçe merkezi gibi kamusal alanlara erişimleri ve bu alanlara dair bilgi ve deneyimleri de kısıtlıdır. Bu nedenle kadınların yüz yüze geldikleri eşitsizlikler karşısında bu alanlarda varlık göstermeleri ve mücadele etmeleri söz konusu değildir. Devlet bu bakımdan çay tarımında norm koyucu ve teşvik edici bir güçtür ancak Flamurili kadınların eşitsizlikler karşısında sürdürdükleri mücadelede görüş alanımızın dışındadır. Etnografik araştırmam esnasında tanık olduğum Flamurili kadınların özel alanda süren yaşamları ve bu yaşamlarından kaynak alan anlatıları bu mücadeleyi tam da gündelik yaşamları içinde ve özel alanda birtakım stratejiler yoluyla verdiklerini göstermektedir.

Agarwal (1994b: 95) kadınların hane içinde karşılaştıkları eşitsizlikler karşısında ortaya koydukları açık veya örtük bireysel eylemlerinin sınırlarına işaret eder. Bu eylemlerin kadınların mevcut toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri karşısındaki muhalefetlerini ve direnişlerini açıkça gösterdiğini belirtir. Ancak bu muhalefetin ve direnişin bireysel ve örtük kaldığı müddetçe etkisinin kısıtlı olacağı konusunda uyarır. Bu bakımdan geniş kapsamlı bir değişim dalgası için kadınların kolektif açık direnişlerinin gerekliliğinin altını çizer. Flamurili kadınların gündelik hayatlarında izledikleri direnme stratejileri de anlık ve *de facto* kazanımları hedeflemekte; yapısal bir dönüşümü getirmemektedir. Ancak Bayat’ın (2016: 164) ifade ettiği gibi kadınların bu türden gündelik “*sıradan pratikler*” yoluyla direnmeleri aynı zamanda direnişlerini fiilen bastırılmaz hâle getirmekte ve giderek daha fazla mesafe kat etmelerine olanak sağlamaktadır. Kadınlar bu yolla “*izin verilebilir olanın sınırlarını*” yavaş yavaş zorlayarak yaşamlarının gidişatına yön vermekte, “*daha gelişkin kurumsallaşmış politik eylemin*” esaslarını inşa etmekte ve yapısal bir dönüşüm için uygun şartları oluşturmaktadırlar (Scott, 2018: 298). Neo-liberal dönüşümün etkilerinin, modernleşmenin getirdiği imkânların yanı sıra ikinci nesil çay üreticisi kadınların oluşturduğu uygun şartlar çerçevesinde bu dönüşümün özellikle 1980 sonrasında dünyaya gelen kız çocuklarının yaşamlarında vücut bulmaya başladığını söyleyebiliriz.

Feminist politik ekoloji literatüründe belirtildiği gibi çevresel müdahalelere ve kalkınma uygulamalarına eşlik eden hane içi mülkiyet ve emek üzerindeki toplumsal cinsiyet temelli

kaynak mücadeleleri ve kadınların bu mücadelelerdeki failliği, bu uygulamaların karakterini ve yönünü şekillendirmektedir (Carney ve Watts, 1991). Bu bakımdan çay tarımının içinde bulunduğu “çözüksüz yapı” (Karaçimen ve Değirmenci, 2019a: 63) ve geleceği üzerine düşünürken ve bu konuda politikalar üretirken çay üreticisi kadınların deneyimlerine dikkat edilmeli ve seslerine kulak verilmelidir.

- 1 Bu kavrayış 1935 yılında dönemin Tarım Bakanı Muhlis Erkmen’in teknik incelemelerde bulunmak üzere Rize’ye gönderdiği heyette yer alan Prof. Dr. Şevket Raşit Hatipoğlu’nun çalışmasında billurlaştır. Bu çalışmada yeni Türkiye’nin ekonomi politikası “*memleketin bütün varlıklarını ve kuvvetlerini kıymetlendirmek*”, “*memleketde iktisadi faaliyeti ve istihali çeşitlendirmek*” ve “*kendi kendine yetme davası*” olarak sıralanmakta ve bu doğrultuda çay yetiştiriminin “*zaruri*” olduğu ifade edilmektedir (Hatipoğlu, 1939:73-79).
- 2 Sahaya ilk adımını attığım 2016 yılında evliydim ancak kısa bir süre sonra boşandım. Sahayı bitirdiğim 2019 yılına dek medeni durumumdaki bu değişiklikten Flamuri sakinlerini haberdar etmedim. “*Kendini açma*” (*self-disclosure*) (Murphy ve Dingwall, 2001: 343) konusundaki endişelerim, bu değişikliğin araştırmanın gidişatına olası etkileriyle ilgili olmakla birlikte daha çok benim bu konu hakkında konuşmaya henüz hazır olmamamdan kaynaklanmaktaydı.
- 3 Çay tarımında hane içinde görülen toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlikler konusunda ayrıntılar için doktora tezimin (Emer, 2023a) “Çay Tarımında Toplumsal Cinsiyet Temelli Eşitsizlikler” başlıklı dördüncü bölümüne ve bu bölümden geliştirdiğim makaleye (Emer, 2026) bakılabilir.
- 4 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu (Madde 495-682).
- 5 Kadınların köydeki gündelik yaşamlarının önemli bir parçası olan bostan üretimini, Pazar ilçe merkezinde başkalarının özel mülkiyetine tabi topraklarda da sürdürdükleri görülür. Bu konuyu ayrıntılı bir biçimde ele aldığım (Emer, 2023b) çalışmaya bakılabilir.
- 6 Sultan derinlemesine görüşme esnasında kullandığı “*kanun çıktı*” tabiriyle köyde geçerli olan evlilik kurallarındaki değişime işaret etmekte ve bu tabiri şöyle açıklamaktadır: “*Kanun dediğim yani bunları anladık gördük, okumak çok okumak oldu, her şey oldu. Yaşadık bunları görüyoruz mesela kendimiz çektik çocuğumuz çekmesin, kızımız öyle yere gidip zorluk çekmesin. Kızım istese bile dersin ki kızım bak bunun yolu böyledir, bu yola gidilmez.*”
- 7 Derinlemesine görüşme esnasında katılımcı (İbrahim, 49) çocukluklarında “*en kötü*” zeytinin 15 TL, yaş çayın fiyatının ise yaklaşık 2 TL olduğunu ifade ediyor. Bir başka katılımcı ise (Emin, 62) “*çayın ilk zamanlarında*” bir kilo çaydan iki kilo zeytin ya da iki-üç kilo şeker aldıklarını söylüyor.

Kaynakça

- Acar Savran, G. (2016). İkinci basıma önsöz. G. Acar-Savran & N. T. Demiryontan (Ed.), *Kadının görünmeyen emeği: Maddeci bir feminizm üzerine* içinde (ss. 9-16). (3rd ed.) Yordam Kitap.
- Agarwal, B. (1994a). Gender and command over property: A critical gap in economic analysis and policy in South Asia. *World Development*, 22(10), 1455–1478. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(94\)90031-0](https://doi.org/10.1016/0305-750X(94)90031-0)
- Agarwal, B. (1994b). Gender, resistance and land: Interlinked struggles over resources and meanings in South Asia. *The Journal of Peasant Studies*, 22(1), 81–125. <https://doi.org/10.1080/03066159408438567>
- Akbulut, B. (2015). Sofradaki yemeğin ötesi: Gıda müşterekleri ve feminizm üzerine. *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar*, 26, 25–36. https://feministyaklasimlar.org/wp-content/uploads/2015/06/3_BengiAkbulut.pdf

- Alkan, A. (2009). Gendered structures of local politics in Turkey. *DOMES: Digest of Middle East Studies*, 18(1), 31–56. <https://doi.org/10.1111/j.1949-3606.2009.tb00106.x>
- Altuntek, N. S. (2009). ‘Yerli’nin bakışı: Etnografya, kuram ve yöntem. Ütopya Yayınevi.
- Anonim. (2008). Çay yeşillenirken biz sararıyoruz... *Biryaşam Dergisi*, 5, 13–14.
- Arat, Y. (1985). Obstacles to political careers: Perceptions of Turkish women. *International Political Science Review*, 6(3), 355–366.
- Aydın, Z. (2001). Yapısal uyum politikaları ve kırsal alanda beka stratejilerinin özelleştirilmesi: Söke’nin Tuzburgazı ve Sivrihisar’ın Kınık köyleri örneği. *Toplum ve Bilim*, 88, 11–31.
- Baker, S. E., & Edwards, R. (2012). *How many qualitative interviews is enough? Expert voices and early career reflections on sampling and cases in qualitative research*. National Centre for Research Methods. https://eprints.ncrm.ac.uk/id/eprint/2273/4/how_many_interviews.pdf
- Bayat, A. (2016). *Siyaset olarak hayat: Sradan insanlar Ortadoğu’yu nasıl değiştiriyor?* (Ö. Gökmen, Çev.). Metis Yayınları.
- Bellér-Hann, I., & Hann, C. (2012). *İki buçuk yaprak çay: Doğu Karadeniz’de devlet, piyasa, kültür* (2. bs.). İletişim Yayınları.
- Berktaş, F. (2000). *Tektanlı dinler karşısında kadın: Hristiyanlık’ta ve İslamiyet’te kadının statüsüne karşılaştırmalı bir yaklaşım* (2. bs.). Metis Yayınları.
- Bora, A. (2004). Kamusal alan sahiden kamusal mı? M. Özbek (Ed.), *Kamusal alan* içinde (ss. 529–538). Hil Yayınları.
- Bryant, R. L., & Bailey, S. (1997). *Third world political ecology*. Routledge.
- Carney, J., & Watts, M. (1991). Disciplining women? Rice, mechanization, and the evolution of Mandinka gender relations in Senegambia. *Signs*, 16(4), 651–681. <https://doi.org/10.1086/494698>
- Ciğerci Ulukan, N. (2019). Kırsal dönüşüm, tarım dışı istihdam ve kadın emeği: Fındık fabrikalarında çalışan kadınlar. *Emek Araştırma Dergisi (GEAD)*, 10(16), 123–140.
- Ciğerci Ulukan, N., & Ulukan, U. (2022). Doğu Karadeniz tarımında kadın: Hane halkı anketlerinin söyle(me) dikleri. *Fiscaoeconomia*, 6(2), 726–742. <https://doi.org/10.25295/fsecon.1102482>
- Çakır, S. (2019). *Erkek kulübünde siyaset*. Sel Yayıncılık.
- ÇAYKUR. (2019). Çay Sektörü Raporu 2019, (Çevrimiçi) <https://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/YayinDetay.aspx?ItemType=5&ItemId=72>, 02 Eylül 2022.
- Daysal, M. (1952). *Yurdumuzda çay sanayii*. Tek Gıda-İş Sendikası Yayınları.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1968). *Madde araştırması: Çay*. Devlet Planlama Teşkilatı.
- Dönmez, E. (2013). *Political ecology of small hydraulic power plant constructions in the province of Rize* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Boğaziçi Üniversitesi.
- Drechselová, L. (2022). *Türkiye’de yerel siyasette kadınlar: Dışlanma döngüleri*. İletişim Yayınları.
- Düzenli, Y. (2007). Doğu Karadeniz örneğinde ateşin yakmadığı kadın: Fadime. A. Kolivar & L. Çelik (Ed.), *Fadime kimdir* içinde (ss. 228–250). Heyamola Yayınları.
- Ecevit, M. (1994). Tarımda kadının toplumsal konumu: Bazı kavramsal ilişkiler. *Amme İdaresi Dergisi*, 27(2), 89–106.

- Elmhirst, R. (2015). Feminist political ecology. T. Perreault, G. Bridge & J. McCarthy (Ed.), *The Routledge handbook of political ecology* içinde (ss. 519–530). Routledge.
- Emer, A. (2023a). *Toplumsal cinsiyet ekseninde insan, doğa ve devlet ilişkileri: Rize Pazar örneği* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Emer, A. (2023b). ‘Bostan emek ister’: Bir müşterekleştirme pratiği olarak Rize Pazar’da bostanlar. B.Ö. Fırat & F. Genç (Ed.), *Mülkiyet ve müşterekler: Türkiye’de mülkiyetin inşası, icrası ve ihlali* içinde (ss.412-443). Metis Yayınları.
- Emer, A. (2026). Eşitsizlik üzerinde düşünmek, eşitlik idealini korumak: Türkiye’de çay tarımına bir bakış. S. Uçan Çubukçu (Ed.), *Birlikte düşünmek: Fatmagül Berktaş’a armağan* içinde (ss. 248-271). Metis Yayınları.
- Emerson, R. M., Fretz, R. I., & Shaw, L. L. (1995). *Writing ethnographic fieldnotes*. University of Chicago Press.
- Ercan, F. (2003). Türkiye’nin kalkınma seçeneklerinin eleştirisi ve alternatif bir çerçeve. *Ekonomik Yaklaşım*, 14(49), 263–277. <https://www.ekonomikyaklasim.org/?mno=156047>
- Ercan, F. (2021). Doğu Karadeniz’i ne yapmalı? Kalkınma ideolojisinin gizledikleri ve çay üzerinden bir deneme. F. Genç & Ö. Şendeniz (Ed.), *Çaydan öte: Tarladan demliğe mekânda ve bellekte çay* içinde (ss. 235–247). Gola Kültür Sanat ve Ekoloji Derneği Yayınları.
- Eren, Z. C. (2017). Köylülüğün itibar kaybı: Bakırçay havzası dağ köylerinden kadınların anlatıları ve kırsal dönüşüm. *Praksis*, 43(1), 811–838.
- Erensü, S. (2016). Neoliberalleşmenin doğası, doğanın neoliberalleşmesi: Su-enerji rabitası üzerinden neoliberalizm ve müphemlikleri. A. Aksu, S. Erensü & E. Evren (Ed.), *Sudan sebepler: Türkiye’de neoliberal su-enerji politikaları ve direnişleri* içinde (ss. 37–64). İletişim Yayınları.
- Erensü, S. (2019). Politik ekolojinin Türkiye (son)baharı. *Saha*, Ocak, 3–8. <https://hyd.org.tr/attachments/article/510/saha5.pdf>
- Federici, S. (2013). *Sıfır noktasında devrim: Ev işi, yeniden üretim ve feminist mücadele* (D. Meral, H. Mertol & Ö. Avcı, Çev.). Otonom Yayıncılık.
- Floro, M. S. (2016). Feminist approaches to development. E. S. Reinert, J. Ghosh & R. Kattel (Ed.), *Handbook of alternative theories of economic development* içinde (ss. 416–440). Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781782544685.00029>
- Genç, F. (2010). *Türkiye’de çay üretimi ve değişen sosyal ilişkiler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi.
- Genç, F. (2016). Neoliberal dönüşümün çay evresi. D. Yıldırım & E. Haspolat (Ed.), *Değişen Karadeniz’i anlamak* içinde (ss. 257–280). Phoenix Yayınevi.
- Güneş-Ayata, A. (2010). Türkiye’de kadının siyasete katılımı. Ş. Tekeli (Ed.), *1980’ler Türkiye’sinde kadın bakış açısından kadımlar* içinde (ss. 261–278). (4. bs.). İletişim Yayınları.
- Hann, C. M. (1993). The sexual division of labour in Lazistan. P. Stirling (Ed.), *Culture and economy: Changes in Turkish villages* içinde (ss. 126–139). The Eothen Press.
- Hann, C. M. (1985). Rural transformation on the East Black Sea coast of Turkey: A note on Keyder. *Journal of Peasant Studies*, 12(4), 101–110. <https://doi.org/10.1080/03066158508438277>

- Hann, C. M. (1990). *Tea and domestication of the Turkish state*. The Eothen Press.
- Harding, S. (1987). Introduction: Is there a feminist methodology? S. Harding (Ed.), *Feminism and methodology* içinde (ss. 1–14). Indiana University Press.
- Harris, L. M., & İşlar, M. (2014). Neoliberalism, nature and changing modalities of environmental governance in contemporary Turkey. Y. Atasoy (Ed.), *Global economic crisis and the politics of diversity* içinde (ss. 52–78). Palgrave Macmillan.
- Hart, G. (1991). Engendering everyday resistance: Gender, patronage and production politics in rural Malaysia. *The Journal of Peasant Studies*, 19(1), 93–121. <https://doi.org/10.1080/03066159108438472>
- Hatipoğlu, Ş. R. (1939). *Türkiye’de çay iktisadiyatı*. T.C. Ziraat Vekâleti Yayınları.
- Hesse-Biber, S. N. (2012). Exploring, interrogating, and transforming the interconnections of epistemology, methodology, and method. S. N. Hesse-Biber (Ed.), *Handbook of feminist research: Theory and praxis* içinde (ss. 2-26). Sage Publications. <https://doi.org/10.4135/9781483384740.n1>
- Heyl, B. S. (2001). Ethnographic interviewing. P. Atkinson et al. (Ed.), *Handbook of ethnography* içinde (ss. 369-383). Sage Publications.
- Jackson, C. (2013). Doing what comes naturally? Women and environment in development. *World Development*, 21 (12), 1947-1963. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(93\)90068-K](https://doi.org/10.1016/0305-750X(93)90068-K)
- Kandiyoti, D. (1988). Bargaining with patriarchy. *Gender & Society*, 2(3), 274–290.
- Kandiyoti, D. (1997). *Cariyeler, bacılar, yurttaşlar: Kimlikler ve toplumsal dönüşümler*. Metis Yayınları.
- Kandiyoti, D. (2021). Ataerkil pazarlık. *Feminist Bellek*. <https://feministbellek.org/ataerkil-pazarlik>
- Karaçimen, E., & Değirmenci, E. (2019a). Doğu Karadeniz’de çay tarımının çelişkili sürekliliği. *Toplum ve Bilim*, 150, 63–93.
- Karaçimen, E., & Değirmenci, E. (2019b). Kuşaktan kuşağa çay tarımında kadın emeği. Ö. Şendeniz (Ed.), *Aramızda kalmasın: Kır, kent ve ötesinde toplumsal cinsiyet* içinde (ss. 69–80). Aramızda Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Derneği Yayınları.
- Karaçimen, E., & Değirmenci, E. (2021). Doğu Karadeniz’in değişen toplumsal, iktisadi ve ekolojik yapısını çay üzerinden okumak. F. Genç & Ö. Şendeniz (Ed.), *Çaydan öte: Tarladan demliğe mekânda ve bellekte çay* içinde (ss. 113–116). Gola Kültür Sanat ve Ekoloji Derneği Yayınları.
- Karaçimen, E., Değirmenci, E., & Çelik, C. (2025). Gendered dynamics of rural livelihood diversification: Tea farmers in the Black Sea region of Turkey. *Journal of Contemporary Asia*, 1–23. <https://doi.org/10.1080/00472336.2025.2531382>
- Karataş, S. E. (2006). *Local reactions to a national road project: The case of Black Sea coastal road project, Turkey* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Kolivar, A. (2007). Fadime tipolojilerinden biri: Kritik eşiğin mağlupları. A. Kolivar & L. Çelik (Ed.), *Fadime kimdir* içinde (ss. 56–73). Heyamola Yayınları.
- Le Billon, P. (2015). Environmental conflict. T. Perreault, G. Bridge & J. McCarthy (Ed.), *The Routledge handbook of political ecology* içinde (ss. 598–608). Routledge.
- Mies, M. (t.y.). Feminist araştırmalar için bir metodolojiye doğru. S. Çakır & N. Akgökçe (Ed.), *Farklı feminizmler açısından kadın araştırmalarında yöntem* içinde (ss. 48–64). Sel Yayıncılık.

- Mollett, S., & Faria, C. (2013). Messing with gender in feminist political ecology. *Geoforum*, 45, 116–125. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2012.10.009>
- Murphy, E., & Dingwall, R. (2001). The ethics of ethnography. P. Atkinson, A. Coffey, S. Delamont, J. Lofland & L. Lofland (Ed.), *Handbook of ethnography* içinde (ss. 339–351). Sage Publications. <https://doi.org/10.4135/9781848608337.n23>
- Onaran İncirlioğlu, E. (1993). Marriage, gender relations and rural transformation in central Anatolia. P. Stirling (Ed.), *Culture and economy: Changes in Turkish villages* içinde (ss. 115–125). The Eothen Press.
- Paulson, S. (2020). Politik ekoloji. G. D’Alisa, F. Demaria & G. Kallis (Ed.), *Küçülme: Yeni bir çağ için kavram dağarcığı* içinde (ss. 73–78). (2. bs.). Metis Yayınları.
- Paulson, S., Gezon, L. L., & Watts, M. (2005). Politics, ecologies, genealogies. S. Paulson & L. L. Gezon (Ed.), *Political ecology across spaces, scales, and social groups* içinde (ss. 17–37). Rutgers University Press.
- Robbins, P. (2012). *Political ecology: A critical introduction* (2nd ed.). John Wiley & Sons.
- Rocheleau, D. E. (2008). Political ecology in the key of policy: From chains of explanation to webs of relation. *Geoforum*, 39, 716–727. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2007.02.005>
- Rocheleau, D., & Nirmal, P. (2015). Feminist political ecologies: Grounded, networked and rooted on earth. R. Baksh & W. Harcourt (Ed.), *The Oxford handbook of transnational feminist movements* içinde (ss. 793–814). Oxford University Press.
- Rocheleau, D., Thomas-Slayter, B., & Wangari, E. (1996). Gender and environment: A feminist political ecology perspective. D. Rocheleau, B. Thomas-Slayter & E. Wangari (Ed.), *Feminist political ecology: Global issues and local experiences* içinde (ss. 3–23). Routledge.
- Rose, G. (1997). Situating knowledges: Positionality, reflexivities and other tactics. *Progress in Human Geography*, 21(3), 305–320. <https://doi.org/10.1191/030913297673302122>
- Sancar, S. (2008). Türkiye’de kadınların siyasal kararlara eşit katılımı. *Toplum ve Demokrasi*, 2(4), 173–184.
- Scott, J. C. (1985). *Weapons of the weak: Everyday forms of peasant resistance*. Yale University Press.
- Scott, J. C. (2018). *Tahakküm ve direniş sanatları* (A. Türker, Çev.). (3. bs.). Ayrıntı Yayınları.
- Sirman, N. (2010). Köy kadınının aile ve evlilikte güçlenme mücadelesi. Ş. Tekeli (Ed.), *1980’ler Türkiye’sinde kadın bakış açısından kadınlar* içinde (ss. 221–245). (4. bs.). İletişim Yayınları.
- Şendeniz, Ö., & Yıldırım, E. (2018). Sunuş: N’olmuş ki Karadeniz kadınına? Ö. Şendeniz & E. Yıldırım (Ed.), *Sırtında sepeti: Bafra’dan Hopa’ya Karadeniz’de kadınlık halleri* içinde (ss. 11–17). Phoenix Yayınevi.
- Taşkın, N. (2012). Laz mısınız? Estağfurullah! Laz kimliğinin politik sınırları. U. Biryol (Ed.), *Kararlı Karadeniz* içinde (ss. 179–191). İletişim Yayınları.
- Taşkın, N. (2016). *Bu bir isyan şarkısı değil! Lazlar, kimlik, müzik*. İletişim Yayınları.
- Tuna, Ş. G., Öztürk, M. Y., & Ercan, F. (2008). Günümüz gerçeğinden hareketle geçmişe bakmak (2006–1960): Kalkınma mı sermaye birikimi mi? *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 10(4), 59–86. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iscguc/article/268893>
- TÜİK. (2014). *Seçilmiş Göstergelerle Rize 2013*, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.

- Uyar, E., BÜke, A., & Eren, Z. C. (2017). Kırsalın emeği. *Ayrıntı Dergi*, 20. <https://ayrintidergi.com.tr/kirsalin-emeği/>
- Wedel, H. (2019). *Siyaset ve cinsiyet: İstanbul gecekondularında kadınların siyasal katılımı* (2. bs.). Metis Yayınları.
- Yaman Öztürk, M., & Akduran, Ö. (2016). Tütün tarlalarında kadın emeği: Bafra'da tütün üreticisi olmak. S. Dedeođlu & M. Yaman Öztürk (Ed.), *Kapitalizm, ataerkillik ve kadın emeği: Türkiye örneği* içinde (ss. 217–250). Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Yasan Ataseven, Z. (2018). *Türkiye'de tarım politikalarında kadının toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında incelenmesi: Çay yetiştiriciliğinde kadının yeri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi.
- Yılmaz Uzun, A. (2019). *Çay tarımında kadın emeği: Hoopa örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ordu Üniversitesi.
- Zihnioğlu, A. (1960). *Pratik çay ziraati*. Ziraat Vekâleti Mesleki Kitaplar Serisi.

